

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії**

**МАТЕРІАЛИ
ДРУГОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО СЕМІНАРУ
«МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ І НАПИСАННЯ НАУКОВИХ РОБІТ
ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ»**

Збірник наукових праць

Випуск 1

**Житомир
2022**

УДК 94(477):001.89:378.22

М 34

Затверджено Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 2 від 28 січня 2022 р.)

Редакційна колегія збірника:

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. Стародубець Галина Миколаївна

Заступник голови редколегії:

к. і. н., доц. Гуцало Л. В.

Члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. Буравський О. А.

к. і. н., доц. Шевчук А. В.

к. і. н., доц. Власюк І. М.

Відповідальний секретар редколегії:

к. і. н., доц. Міщук Г. А.

Рецензенти:

Мельничук О. А., доктор історичних наук, професор
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Магась В.О., доктор історичних наук, доцент
Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова

Опанащук П. В., кандидат історичних наук, доцент
Інститут підготовки кадрів державної Служби зайнятості України (м. Київ)

Венгерська В. О., доктор історичних наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка

М 34 **Матеріали Другого всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»:** Збірник наукових праць. Вип. 1. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022. 90 с.

Збірник сформовано за матеріалами Другого Всеукраїнського науково-методичного онлайн семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти». У збірнику вміщено наукові розвідки студентів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, присвячені методиці використання історичних джерел, іншим проблемам всесвітньої історії.

УДК 94(477):001.89:378.22

Відповідальність за правильність фактів, посилань, наведених у статтях, несуть їх автори.

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2022
© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

Марина Хададова. Використання результатів археологічних досліджень на території Житомирської області в наукових роботах здобувачів вищої освіти.....	5
Дмитро Осецький. Археологічні знахідки – об’єктивна категорія джерелознавчої бази.....	7
Марина Лисак. Джерела вивчення пірофілітової індустрії в Київській Русі.	9
Віктор Нечипоренко Історіографія археологічних досліджень пам’яток римської присутності в Північному Причорномор’ї (I–IV ст. н.е.)..	11
Андрій Яровенко. Політика Перікла: огляд історіографії	13
Людмила Гуцало, Максим Коржак. Реформаторська діяльність імператорів Діоклетіана та Костянтина у працях античних авторів.....	16
Галина Стародубець, Ганна Миколюк. Особливості укладення шлюбу у Візантійській імперії (за пам’яткою візантійського права «Еклога»).....	19
Марина Андрощук. Джерела з історії повсякденного життя українського козацтва.....	22
Юрій Сиротенко. Внутрішня політика Джорджа Вашингтона	24
Дмитро Щербанюк. Діяльність Вінницької міської управи (1870-1917 рр.) за матеріалами Державного архіву Вінницької області	26
Олександр Федоришен. Матеріали пошуково-ексгумаційних робіт як джерело дослідження місць пам’яті Української революції 1917–1921 рр. (на прикладі Вінницького гарнізонного цвинтаря Галицької Армії).....	28
Олександр Ляшенко. Версальсько-Вашингтонська система: історіографія проблеми.....	30
Ігор Макарчук. Радянська періодика як джерело дослідження Волинської повстанської армії.....	32
Ігор Власюк, Володимир Прокудін. Джерельна база та історіографія проблеми взаємовідносин між владою та селянством в Україні в роки НЕПу (1921-1928 рр.).....	34
Олександр Левковський. Свідчення очевидців Голодомору як історичне джерело.....	36
Ришард Шарненков. Радянсько-фінська війна 1939–1940 рр. в історіографії.....	39
Марина Панчук. Сатиричний плакат як інструмент пропаганди в СРСР в роки Другої світової війни..	41
Наталія Фещенко. Повсякдення людини повоєнного періоду крізь призму ЗМІ.....	43
Галина Міщук. Преса про радянсько-югославський конфлікт 1948 року: метод порівняльного аналізу.....	46
Артур Мальований. Внутрішня політика Великої Британії 1979–1990 р. в історичних джерелах.	48

Наталія Жураховська. Суспільно-політичні та економічні трансформації у Казахстані та Узбекистані на сучасному етапі: історіографія проблеми.....	51
Володимир Ліберда. Президентська діяльність Е. Шеварнадзе та М. Саакашвілі у Грузії в сучасній історіографії.....	53
Давид Сергійчук. Суспільно-політичний розвиток пострадянських країн Закавказзя у новітніх дослідженнях	55
Владислав Бережницький. Джерела та історіографія до вивчення політичної системи Північної Македонії.	58
Сергій Тичина. Історіографічна оцінка адміністрації Дж. Буша молодшого.	61
Аліна Медун. Методика використання історичної есеїстики під час написання дипломної роботи «Революції новітнього періоду історії України» (за історичною публіцистикою О. Забужко).....	64
Максим Вітюк. Інтеграція української молоді в суспільні й політичні процеси країни.....	67
Ваге Петросян. Діяльність Житомирської вірменської недільної школи.....	71
Андрій Буцко. Використання технічних засобів на уроках історії.....	74
Анастасія Олійник. Групові форми роботи на уроках історії: історіографічний огляд	76
Владислав Барановський. Методика використання історичних джерел на уроках історії	79
Ольга Панасюк. Законодавство у сфері праці на українських землях: джерелознавчий огляд	81
Оксана Маркевич. Володимир Антонович про магдебурзьке право на українських землях.....	84
Олександра Дягіль. Виборчий кодекс України як джерело досліджень організації і проведення виборів: загальна характеристика.....	87

Марина Хададова,
старший викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ В НАУКОВИХ РОБОТАХ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У навчальному процесі здобувачів вищої освіти історичного факультету важливу роль відіграє археологічна практика. Саме вона стимулює інтерес до археологічної тематики при виборі теми для написання наукових робіт.

Засвоєний попередньо матеріал з освітніх компонент «Вступ до археології» та «Археологія» надає загальне теоретичне уявлення про археологію, а безпосередня участь в польових дослідженнях є можливістю використати ці знання практично. Результатом польової археологічної практики також є вибір теми наукового дослідження для написання курсових робіт, статей та тез виступів на конференції, конкурсних робіт.

Частіше за все здобувачі обирають теми, присвячені:

- характеристиці конкретної пам'ятки;
- характеристиці пам'яток певного археологічного періоду на певній території;
- характеристиці матеріальної культури в цілому, або її окремих елементів певної археологічної культури;
- біографіям відомих археологів та їх науковому доробку.

Підставою для такого вибору в більшості випадків є саме результати археологічних досліджень пам'яток, в яких приймали участь здобувачі. Протягом останніх десяти років більша частина студентів історичного факультету приймала участь в дослідженнях пам'яток Київської Русі в складі Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ на території Житомирської області – в Коростені, Малині, Олевську, Житомирі. Під час практики вони мали можливість ознайомитись з особливостями спорудження фортифікацій городищ, гідротехнічних споруд, жител та господарських споруд. Приймали участь у виявленні та камеральній обробці стародавніх предметів озброєння та військового побуту, прикрас, знарядь праці та керамічного матеріалу.

Звичайно для вироблення навичок визначення та інтерпретації археологічних джерел недостатньо часу проходження археологічної практики, тому для написання наукових робіт на початкових етапах краще користуватись вже науково обробленими матеріалами. Тому можна виділити основні групи джерел, які містять матеріали досліджень:

- наукові звіти про проведені археологічні дослідження;
- короткі повідомлення про основні дослідження що видаються щорічно Інститутом археології НАН України;

- статті в наукових виданнях України та закордону;
- тези виступів на археологічних конференціях;
- повідомлення в соціальних мережах та місцевій друкованій пресі.

Перша група джерел є найменш доступною для здобувачів, так як зберігаються в архіві Інституту археології НАН України і для ознайомлення з ними потрібно надати документ від навчального закладу. Завдяки тому, що ряд фондів вже відцифрований, часто немає потреби їхати до м. Києва, можна отримати доступ до документів з домашнього комп'ютера. Інша проблема ознайомлення зі звітами останніх років полягає в тому, що вони надаються в архів протягом 1-3 років з моменту проведення археологічних досліджень, тому дещо повільно проходять облік.

Актуальну інформацію щодо проведених протягом року археологічних досліджень в Україні можна отримати в щорічному виданні Інституту археології НАНУ «Археологічні дослідження в Україні». Інформація у вказаному виданні розташована за географічним принципом, за областями, в скороченому викладі.

Більш докладно характеристику пам'ятки та знахідок з неї можна отримати при вивченні статей у спеціалізованих наукових виданнях - статтях і монографіях. Інформація про результати досліджень також відображається у виступах на наукових конференціях, за результатами роботи яких також видаються збірки матеріалів. Часто їх підібрати можна скориставшись мережею Інтернет, зокрема на сайті «Спілки археологів України».

Дуже обережно слід ставитись до інформації про археологічні дослідження, яка походить із мережі Інтернет. Нарівні з реальною там можна знайти «фейкову» інформацію, розміщену або некомпетентними авторами, або її відповідна подача має конкретну мету, яка може шкодити проведенню археологічних досліджень. Треба відзначити, що в мережі рідко можна знайти інформацію, що викладена в «реальному часі». Іноді вона з'являється вже після проведення повного дослідження пам'ятки. Такі дії пояснюються необхідністю обмежити інформацію, якою можуть скористатись мародери.

Розглянемо відображення у вказаних джерелах інформації про археологічні дослідження пам'яток часів Київської Русі на території Житомирської області, в дослідженні яких з 2010 року приймали участь і здобувачі історичного факультету ЖДУ імені Івана Франка. В першу чергу це городище №1 в м. Коростень (літописний Іскоростень). Кожен польовий сезон знайшов своє відображення в публікаціях в «Археологічних дослідженнях в Україні», в матеріалах наукових конференцій. Серед значних відкриттів – рештки фортифікаційних споруд, господарська кліть та продовження кліт-майстерні, житлові будівлі на посаді та ін. Виявлені сотні індивідуальних знахідок, що свідчать про високий рівень ремесла і розвиток торгівлі [1, с. 36].

Цікаві пам'ятки були виявлені і досліджені на древлянському городищі Бабина гора в м. Олевськ, серед них гідротехнічна споруда X ст. – колодязь, а також пічка, рештки якої виявлені в межах садиби XVII – XVIII ст., яка розташовувалась на городищі [2, с. 37]. Древлянський колодязь, який

досліджувався з 2014 по 2018 рр. за активної участі студентів ЖДУ імені Івана Франка, гарно зберігся. Його вивчення дозволило відновити стародавні технології будівництва гідротехнічних споруд [3, с. 37].

Протягом 2016-2017 рр. проводились археологічні дослідження на Замковій горі в м. Житомирі. В результаті було виявлено ряд пам'яток різного часу – від енеоліту до часів Київської Русі та литовсько-польського часу. Серед знахідок значну частину складали матеріали давньоруського періоду, серед них мідна іконка з емалевим зображенням Христа Емануїла, датована XII ст. Самим цікавим об'єктом стала кругла вежа – складова фортифікаційних споруд Житомирського замку. Вона згадується в Інвентарях XVI – початку XVII ст. [4, с. 28-29].

Отже археологічні матеріали археологічних досліджень з території Житомирської області є змістовною джерельною базою для написання наукових робіт здобувачами вищої освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петраускас А., Хададова М. Дослідження на городищі в м. Коростень. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ, 2020. С. 36.
2. Петраускас А., Хададова М. Дослідження на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ, 2020. С. 37.
3. Петраускас А., Хададова М. Дослідження древлянського колодязя в Олевську. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ, 2019. С. 34-35.
4. Ієвлев М., Петраускас А., Тарабукін О., Хададова М. Розкопки на Замковій горі в Житомирі. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ, 2019. С.28-29.

Дмитро Осецький,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. Г. А. Міщук)

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ – ОБ'ЄКТИВНА КАТЕГОРІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЇ БАЗИ

При написанні кваліфікаційної роботи на тему: «Нормани як соціально-культурний феномен», як історичне джерело було використано дані археологічних розкопок, що були проведені на території Британських островів, а також Скандинавському та Ютландському півостровах.

Найбільші досягнення останніх років у розумінні епохи вікінгів пов'язані з археологічними знахідками та вивченням їх представниками різних галузей науки. Активне вивчення епохи вікінгів пов'язано з загальним інтересом до цієї теми. Нерідко археологічні знахідки та результати досліджень, які стали надбанням гласності, особливо представлені у популярній формі, пробуджують

цікавість до теми. Коли археологічні знахідки доходять до нас гарно збережені, вони можуть розповісти багато чого навіть людині, яка не має спеціальної підготовки. Наприклад, якщо глиняний горщик зберігся в цілості, він може дати уявлення про форму та матеріал, з якого він зроблений. Але якщо на території Скандинавії виявлено лише уламок глиняного горщика, то лише спеціальні знання про кераміку того періоду допоможуть встановити, що виріб наприклад, було імпортовано з Англії. Срібний браслет свідчить про моду та естетику того часу і про рівень достатку людей тієї епохи. На підставі вивчення великої кількості срібних браслетів фахівці зробили висновок, що вага кожного браслета відповідає одиниці системи ваги, прийнятої на Сході.

Більшість археологічних знахідок періоду Раннього Середньовіччя дійшло до нас у вигляді фрагментів чи відбитків. Ручка норманської скриньки, від мосту – нижні частини несучих опор – від мосту. Для того, щоб отримати досить повне уявлення про те, як виглядали речі чи споруди спочатку, як вони функціонували, якою була техніка їх виготовлення, часто буває необхідно відтворити їхню модель, реконструювати їх, причому найкраще – у натуральну величину та з справжніх матеріалів, із застосуванням тієї ж техніки. Ця експериментальна археологія, відтворюючи кораблі та будинки, виконує наукові функції і допомагає більш повно зрозуміти історичний розвиток. На противагу іншим групам джерел, число археологічних знахідок безперервно зростає. Такі знахідки можуть мати різне значення, але іноді серед них з'являються настільки сенсаційні, що завдяки їм докорінно змінюються деякі традиційні уявлення. Так було, наприклад, після виявлення данськими археологами «круглих» фортець вікінгів, які були споруджені в кінці X століття [2, р.234]. Як відзначають дослідники, незвично складна архітектура знахідки свідчить про те, що нормани не були примітивними розбійниками і піратами. Ідеальна кругла форма Боргринга та інших кругових замків говорять про те, що вони були не тільки військовими укріпленнями, а політичними символами, знаком могутності короля, який підкорив собі і об'єднав всю Данію і прагнув перетворити її в цивілізовану державу. Такі замки, на думку археологів, могли виступати в якості "центрів сили", за допомогою яких король тримав у вузді всі підкорені ним регіони [1].

Цінним історичним джерелом є матеріал зі знайдених скарбів, які залишали вікінги як в самій Ірландії, так і в Скандинавії, і які містять ювелірні вироби та монети. Цей матеріал дозволяє прослідкувати розвиток торгівельних відносин, міст, а також економічне та культурне життя Ірландії в період епохи вікінгів.

87 монет і 13 шматків розрізаних срібних пернів були виявлені відставним офіцером поліції Кет Джайлз на британському острові Мен [3]. Монети, карбувалися між 990 і 1030 роками нашої ери в Англії, Дубліні, Німеччині і на острові Мен. Більшість із них — срібні гроші, на них зображені обличчя короля Англії, Данії та Норвегії Кнута, англійського короля Етельреда II і імператора Священної Римської імперії Отто I. На монетах,

що були викарбувані в Дубліні, зображений король Зігтрігт Шовкобородий, правитель Дубліна з 990-х років до його зречення від престолу в 1036 році. Дати створення монет вказують на те, що скарб був захований приблизно в 1035 році нашої ери, наприкінці правління Зігтрігга [3.]

Острів Мен, розташований посеред Ірландського моря, був на перетині активних торгових шляхів, що зв'язують Ірландію, Англію і північну Європу в епоху вікінгів. Це виражається в різноманітності монет, знайдених в скарбах цієї епохи, і в поширенні рубленого срібла — старих прикрас, розрізаних на частини для використання як грошей, виходячи з чистоти змісту дорогоцінного металу.

Археологічні джерела постійно поповнюються і для епохи вікінгів, є визначальними, характеризуючись більшою масовістю. Також на наш погляд є значно об'єктивнішою категорією джерелознавчої бази.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологи віднайшли в Данії фортецю вікінгів від X століття.... URL.: <https://www.unian.ua/world/2087166-arheologi-vidnayshli-v-daniji-fortetsyu-vikingiv-vid-h-stolittya.html>
2. The early Frankish mallus: its nature, participants and practices. in: Pantos, Aliko & Sarah Semple: Assembly Places and Practices in Medieval Europe. 2004, p. 233-246
3. Розкопки: Скарб епохи вікінгів виявили на острові Мен / НВ... URL.: <https://techno.nv.ua/ukr/popscience/skarb-vikingiv-50172402.html>

Марина Лисак,

здобувачка III курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: ст. викладач *Хададова М.В.*)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПІРОФІЛІТОВОЇ ІНДУСТРІЇ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Вивчення джерел пірофілітової індустрії в Київській Русі X-XIII ст. слід розглядати спираючись на ряд джерел. Перша група джерел – це геологічні, які присвячені виявленню покладів пірофілітового сланцю. Серед них праці Г.О. Осовського та П.А. Тутковського.

Геолог Г.О. Осовський вперше обстежив і зафіксував відходи пірофілітового сланцю навколо містечка Норинська, Нагоряни та Каменищина, зокрема він описав червоний шифер в статті «Норинська каменоломня». Послідовні геологічні дослідження показали, що відкрита ним формація займає довгий простір серединної смуги Овруцької волості [1, с. 161,-162, 164].

Значний вклад у вивчення Овруцького кряжу зробив геолог П.А. Тутковський. У низці праць дослідник не тільки детально розглянув

геологічну будову та геоморфологію кряжу, а й подав унікальні відомості з історії, археології, етнографії, описи природних особливостей даного регіону. Він вперше зафіксував і обстежив давні розробки (кар'єри) пірофілітових сланців, так звані «Ровки», поблизу с. Хлупляни та Нагоряни, та відслонення сланців в ярах південного схилу кряжу в околицях с. Збраньки, Годотемля. Дослідник залишив цікаві інформативні описи кар'єрів-копалень стану їх збереження, особливостей залягання пірофілітових сланців [2, с. 183-187].

Слід зазначити, що вказані дослідники пов'язали наявність копалень з давньою ремісничою діяльністю по обробці пірофілітового сланцю, припустили наявність решток майстерень.

Цьому питанню присвячена друга група джерел, а саме матеріали археологічних досліджень пам'яток, пов'язаних з виробництвом або використанням виробів із шифера, зокрема в часи Київської Русі.

Серед таких джерел звіти археологічних експедицій різного часу, публікації у наукових виданнях, присвячені дослідженню майстерень, технологій виробництва, збуту готових виробів. Якщо в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники констатували наявність виробів із пірофіліту в похованнях і на поселеннях, або в оформленнях інтер'єрів, то у другій половині ХХ ст. ми спостерігаємо планове дослідження Овруцького кряжу з метою виявлення осередків його обробки. Інформація про цей етап міститься в польових щоденниках та наукових звітах.

Так у 1975 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М.К. Кучери проведено роботи по обстеженню городищ кряжу, в ході яких виявлено залишки виробництва пірофілітових прясел. У 1983 р. Р.С. Орловим відкрите унікальне спеціалізоване виробниче поселення по виготовленню пірофілітових прикрас - хрестиків та намистин поблизу с. Прибитки [3, арк. 64-66].

Починаючи з 1996 р. археологічні дослідження на теренах Овруцького кряжу проводилися в межах спеціально розробленого проекту «Комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості на одноіменному кряжі» Овруцькою археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом А.П. Томашевського [4, с. 152-153].

Ряд робіт дослідників, окрема С.Павленка, присвячено асортименту виробів – пряслам, хрестикам та намисту. Для прикрас вибирали відносно м'які, декоративні види пірофіліту рожевого, бузкового, темно-червоного кольорів з прошарками різних відтінків. [5, с. 136; 6, с. 146-148].

Про використання пірофілітових плит в розбудові Києва, а саме в будівництві Десятинної церкви, свідчать розкопки 1908-1914 рр. під керівництвом Д.В. Мілеєва. Ґрунтовну наукову працю на основі щоденників Д.В. Мілеєва надає нам В.К. Козюба. У праці зазначено про використання шиферних плит у будівництві церкви та доріжки з таких плит на місці південного палацу, які відносяться до пізньосередньовічного часу [5, с.43].

Таким чином, джерела дослідження пірофілітової індустрії в Київській Русі Х-ХІІІ ст. відображають історію дослідження галузі виробництва

характерної лише для Київської Русі, майстерність ремісників того часу та шляхи поширення виробів в межах та за межами Київської Русі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Оссовский Г. О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева. *Труды III Археологического Съезда*. 1878. Т. 2. С. 159–164.
2. Тутковский П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волыни. *Труды Общества исследователей Волыни*. Житомир, 1915. Т. XII. С. 167-198.
3. Орлов Р.С. Отчёт о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Волынь». *НА ИА НАНУ*. Фонд экспедиций, 1983/21. Арк. 62–68.
4. Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту). *Археологія*. 1998. № 2. С. 151–155.
5. Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А. В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. 2003. С. 131–137.
6. Павленко С.В. Изготовление бусин, крестиков и образков из пирофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной*. 2006. С. 145–148
7. Козюба В.К. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908-1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілєєва). *Ruthenica*. 2005. № 4. С. 169–214.

Віктор Нечипоренко,

здобувач III курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: ст. викладач *Хададова М.В.*)

ІСТОРІОГРАФІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК РИМСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (I-IV СТ. Н.Е.)

Дослідженнями археологічних пам'яток римської присутності в Північному Причорномор'ї у період I-IV століть займалися багато науковців. Серед них необхідно відзначити С. Б. Буйських, Ю. Г. Виноградова, В. М. Зубаря, Р. О. Козленко, М. А. Олійника та інших.

Якщо ж говорити про проблематику даного наукового питання, то слід зазначити, що у науковій літературі побутує думка про те, що аж до середини I ст. н. е. контакти Риму з полісами Північного Причорномор'я обмежувалися лише слабкими культурними зв'язками та симпатіями окремих представників заможних місцевих родин [1, с. 22-25].

На думку М. Олійника вперше території Північного Причорномор'я потрапили до сфери інтересів Римської республіки під час Мітрідатових воєн I ст. до н.е. В цей період Римська імперія була зацікавлена у союзі з полісами

Північного Причорномор'я для забезпечення своїх північно-східних рубежів від набігів сарматських племен. Крім того, римляни сподівались таким чином захистити важливі торгівельні шляхи Північного Причорномор'я. А наступним етапом стосунків між Римом і полісами Північного Причорномор'я став військовий союз між Ольвією та Тиберієм Плавтієм Сільваном, намісником Мезії в 57–67рр. н. е. [2, с. 55-59].

З цим В. Зубар та Р. Козленко пов'язують появу в середині I ст. н. е. римських військових таборів поблизу Ольвії – Дідової Хати III та Кам'янки V, що знаходилися неподалік шляху з Мезії до Таврики і згодом стали частиною т.зв. Ольвійського лімесу. Ці дві пам'ятки є визначним прикладом римських військових таборів Північного Причорномор'я [3, с. 80].

Козленко робить припущення про безпосередній зв'язок римського загону, який був набраний з допоміжних когорт на території Мезії, зі спорудженням укріплень Кам'янка V та Дідова Хата III на території т.зв. Ольвійського лімесу. Доказом цього також є планування римського військового табору біля с. Кам'янка, в якому наявні окремо розташовані укріплення всередині загального. Таким чином центурії з різних допоміжних когорт, які лише нещодавно були зорганізовані в один загін, дотримувалися чіткого плану будівництва каstrуму, а також зберігали свою військову ідентичність та певну автономність під час розташування в загальному укріпленні. На думку Р.О. Козленка, після зведення Кам'янки V, підрозділ, що там розташовувався, під командуванням центуріона I Італійського легіону Марка Люція Северина, просунувся далі й біля переправи на р. Південний Буг спорудив форт Дідова Хата III. Але якщо ці табори будували різні римські підрозділи, то загальна кількість римських солдат на території Ольвії наприкінці I ст. могла б становити 1000-1500 чоловік [3, с. 81-84].

Військовий табір Дідова Хата III, відкритий і описаний В. В. Рубаном, має розміри 65 × 65 м і розташований біля с. Мала Корениха Миколаївського району Миколаївської області. Дідова Хата III як тимчасовий каstrум був розрахований на 100 осіб, тобто на одну центурію [4, с. 4-5].

У той же період під час війни Херсонесу зі скіфами до міста прибуває римське військо Тиберія Плавтія Сільвана, а на мисі Ай-Тодор у Тавриці висаджується десант Равеннської ескадри. Саме на мисі Ай-Тодор на місці колишнього поселення таврів римляни в останній третині I ст. н. е. заснували військове укріплення Харакс, яке слугувало римським форпостом на території Тавриди і захищало торгові шляхи від набігів сарматів з півночі.

Перші дослідження цього укріплення були проведені П. І. Кеппенем і опубліковані в 1837 році. Зокрема, на його плані каstrум має вигляд трапеції, а не півкола, як вважають інші дослідники. Під час розкопок в XIX столітті були відкриті дві лінії оборонних стін. Але розкопки цієї пам'ятки відбувались під керівництвом археолога В. Д. Блаватського в 1930-х роках [5, с. 51].

Таким чином римські військові табори на території Північного Причорномор'я, збудовані в середині I ст. н. е., які відігравали роль захисного щита перед набігами сарматів та інших кочівників на античні міста-держави і

охороняли торгові шляхи, до IV ст. поступово занепали разом із Римською імперією. Але в науковій спільноті питання дослідження пам'яток римської присутності в Північному Причорномор'ї в I-IV ст. н.е. є досить актуальним та поширеним. Дослідженнями цього питання займалися такі науковці, як С.Б. Буйських, Ю.Г. Виноградов, В.М. Зубар, Р.О. Козленко, М.А. Олійник та інших. У своїх працях вони публікували результати археологічних досліджень, аналізували характер та особливості цих пам'яток, їхні спільні та відмінні риси з пам'ятками римської присутності на території інших держав.

Список використаних джерел та літератури:

1. Блаватский В. Д. Харакс. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1951. № 19. С. 2-276.
2. Зубарь В. М. *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. — первая половина VI в. н.э.)*. Киев: ИА НАНУ, 1998. 200 с.
3. Козленко Р. О. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. 2016. № 2. С. 78-87.
4. Олійник М. А. Присутність римлян на території Ольвійської держави у I-II ст. н. е. в контексті військової політики доби Принципату. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2018. № 2. С. 55-66.
5. Рубан В. В. О хронологии античных поселений Бугского лимана. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. 1982. Вып. XI. С. 96-113.

Андрій Яровенко,

здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **Л. В. Гуцало**)

ПОЛІТИКА ПЕРІКЛА: ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ

Час коли, при владі перебував Перікл отримав назву «золота доба». Це був час коли, афінський поліс та демократія в ньому досягли свого найвищого розвитку. Недарма жителі полісу обирали Перікла 15 років підряд стратегом. У V столітті до н. е. тоді Греція являла собою зібрання полісів – міст-держав, які то воювали між собою, то дружили. І Перікл, прославлений державний муж Еллади, зробив багато для процвітання свого поліса – Афін. В період його правління Афіни досягли піку свого економічного і культурного розквіту.

Історіографічну базу окресленої теми складають праці давньогрецьких істориків Аристотеля та Плутарха, якщо говорити про більш сучасний стан то тут представлені праці Бузескул В. П., Гущин В. Р., Лозинський О. М.

Метою даної статті є дослідження політика та правління Перікла на посаді стратега в Афінському полісі.

Плутарх у своїй праці повідомляв про те, що Перікл походив із філи Акамантиди, також він походив із знатного роду материнській лінії походив зі знатного роду Алкмеонідів, а по-батьківській – з аттичного роду Бузигів. Також тільки Плутарх повідомляє нам про початок поличної діяльності Перікла. Біограф повідомляє нам, що спочатку Перікл зовсім не займався державними справами, а лише брав участь у військових походах. Існує така думка, що у молодості Перікл дуже боявся народу[5, с. 200]. Він своїм зовнішнім виглядом був схожий на Пейсістрата, а найбільше Перікл боявся остракізму, через те, що він мав багато впливових людей, і тому не брав участі в політичному житті Афінського полісу[3, с. 109]. З багатьма знатними родами тодішньої афінської знаті, Перікл знаходився або в родинних стосунках, або в досить близьких відносинах. Таким чином Перікл виділявся своїм походженням і саме через це йому було відкрито шлях до впливу та до широкої політичної діяльності, а саме через знатність свого давнього роду.

Головним політичним противником Перікла був Фулідід – син Мелесія, лідер аристократичної опозиції після Кімона. Боротьба між двома партіями носила довгий та впертий характер і закінчилася в 443 р. до н. е. остракізмом Фулідіда та повною перемогою Перікла. З цього часу протягом не менше 15 років він правив майже одноосібно (443 – 429 рр. до н. е.). По мірі зростання активності та впливу різних верств населення Афін, виникала потреба в проведенні реформ, спрямованих на подолання консервативних традицій і інститутів, які сковували подальший розвиток афінської демократії, але і в розробці нових принципів управління суспільством. Цим в подальшому займався Перікл.

Першим, що зробив Перікл це був закон про оплату посадових осіб. Ще з давнини такі посади носили лише почесний характер і за це не передбачувалося, якоїсь платні, але Перікл відступив від цього принципу. Відповідно до нового законодавства вводилася платня всім посадовим особам, такий крок відкривав шлях для участі в управлінні багатьом простим жителям полісу. Аристотель у своїй праці зазначав, що: «Платню отримує, по – перше, народ за рядові народні збори – по драхмі, а за головні – по 9 оболов. Потім в судах отримують по 2 оболі; члени Ради – по 5 оболов, претори – по 6, архонти – по 4»[1]. Бузескул В.П. зазначав, що це був не тільки якийсь демагогічний прийом, але й вимушений хід для зміцнення та розвитку існуючого ладу в Афінах, без цього не могла б існувати й демократія [2, с.182].

Наступною була громадянська реформа (451 р. до н. е.). Ставши головою Делоського союзу, до Афін почали сходитися багато різних жителів різних країн і через це в полісі почав зростати відсоток змішаних шлюбів та чужий елемент все більше проникав в афінське громадянство. Закон мав зупини ці процеси та очистити склад афінського громадянства від інших елементів. Згідно із цією реформою, громадянином Афін міг бути лише той, у кого батьки були афінянами. Аристотель зазначав, що ця реформа могла бути наслідком занадто великого числа громадян, які проживали в полісі, а також ця реформа передбачала створення найбільш кращого за чисельністю населення. [1].

Плутарх у своїй праці зазначав, що цей закон був нерозривно пов'язаний із законом про оплату посадових осіб, так як здійснення таких заходів потребувало великих фінансових витрат. [5, с. 223].

Лозинський О. М. стверджує, що всі заходи Перікла спрямовувалися на подальше зменшення впливу аристократії та демократизацію. Автор повідомляє, що це було зроблено для того, щоб зменшити підкуп населення було вирішено відмінити метод голосування та запровадити новий спосіб, а саме жеребкування для проходження до Ради п'ятисот. Також, щоб зменшити корупцію серед депутатів запроваджувалася процедура змагальності: попередній розгляд законів відбувався на Раді п'ятисот, після цього їх мали ухвалити на народних зборах, однак у дію закони вступали лишн після того, як їх затверджувала гелієя (суд) [4, с. 44].

Бузескул В.П. зазначав, що політичними правами Афінах могли лише користуватися лише повноправні громадяни, а вони складали меншість від всього населення міста [2, с. 219].

Також Перікл розумів те, що потрібно проводити й інші реформи у різних сферах і в економічній, і в соціальній сферах. При Періклі продовжилося будівництво будівель громадського призначення (Парфенон, Одеон, Мармурові сходи, Пропілеї і т.д), а також будувалися і пам'ятки релігійного значення. Парфенон прикрасили статуєю Афіни Промакос роботи Фідія зі слонової кістки та листового золота, з'явився спеціальний будинок для музичних змагань — Одеон. Афіни перетворилися за Перікла на культурний центр Еллади.

З соціальною політикою Перікла, пов'язується система клерухій та видача за кошти держави т. зв. «видовищних грошей» (теориокону). Клерухії – це поселення афінських громадян за межами Аттики. Вони отримували земельні ділянки в користування, без права відчуження – власником цих ділянок визнавалася держава [2, с. 186]. Також вводилися так звані видовищні гроші» (теориокон) в розмірі 2 оболов на людину в день, які зазвичай видавалися на свято Діонісій, щоб надати можливість населенню відвідувати театр та наповнити таким чином бюджет.

Зовнішньополітична діяльність Перікла була присвячена одній, але великій меті – зміцненню слави, величі і могутності Афін. Афінський поліс мав стати гегемоном (тобто вождем) всього грецького світу. Політика Перікла була спрямована на розширення і зміцнення афінської морської держави. В якості стратега Перікл особисто бере участь у ряді військових експедицій – на острові Евбея, навколо Пелопоннесу, в Херсонес Фракийський, у Понті, придушував спроби окремих міст вийти з Делосського союзу, активно виступає у народних зборах, веде рішучу боротьбу з політичними противниками і стає все більш популярним.

Отже, можемо сказати, що афінська демократія утворилася давно та стала підсумком боротьби різних груп. Він умів чітко визначити основні завдання у керівництві державою таким чином, що народ завжди підтримував його рішення. Перікл передбачав різні події і вірно оцінював становище. Його заходи лише стали результатом минулого розвитку, що були започатковані ще

давно і так би мовити стали підсумком у розитку афінської демократії як явища.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аристотель. Политика. Афинская полития. Москва: Мысль. 1997. 460 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=128820&page=4> (дата звернення 11.03.2021).
2. Бузескул В. П. История афинской демократии: монография. СПб. : ИЦ Гуманитарная Академия, 2003. 480 с.
3. Гущин В. Р. Закон об остракизме и первые остракофории в Афинах *Античная история и классическая археология* : сбор. науч. раб. / отв. ред. В. В. Дементьев. М., 2006. Вып. 2. С. 95–110.
4. Лозинський О. М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму *Зб. наук. праць Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : Психологічна*. 2013. Вып. 2. С. 41–53.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 3 т. Т. 1. / изд. подг. С. П. Маркиш та С. И. Соболевский; отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. М. : АН СРСР, 1961. 503 с.

Людмила Гуцало,
к. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
Максим Коржак,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІМПЕРАТОРІВ ДІОКЛЕТІАНА ТА КОСТЯНТИНА У ПРАЦЯХ АНТИЧНИХ АВТОРІВ

Дослідження питання історіографії та використання джерел є надзвичайно актуальною темою у будь-який час. Не є виключенням і тема реформаторської діяльності Діоклетіана та Костянтина. Адже доба Римської історії є однією з найпрестижніших тем в історичній науці. Додає популярності їй і той факт, що з часу існування Римської держави залишилася велика кількість письмових джерел з інформацією, адже в культурі античності загальноприйнятими були архіви з державними документами та письмовими законами. Також всі проблеми та успіхи Римської держави широко описувалися в працях античних авторів. Більшість з яких були очевидцями подій, що допомогло їм передати всі події в найменших деталях.

Мета дослідження – визначити основних античних авторів які найбільше писали про зазначений період, та окреслити їхні думки про реформаторську діяльність Діоклетіана та Костянтина.

Дану проблематику ми можемо знайти у працях античних авторів, зокрема у Аврелія Віктора [1], Євсевія Кесарійського [2], Євтропія [3] та Лактанція [4].

Історія Пізньої Римської імперії переповнена різними подіями, перш за все політичного характеру. Основними темами для античних авторів цього періоду стали: біографічні праці про діяльність одного або декількох імператорів. Одним з таких авторів був Віктор Аврелій, який створив біографічну працю про найвідоміших римських імператорів. У розділі про Діоклетіана, детально описаний його прихід до влади, шляхом усунення своїх головних конкурентів Аврелія Кара, Нумеріана та Карина. Найбільше інформації ми отримуємо про докорінні зміни у сприйнятті особи імператора, а саме початок відкритого обожнювання, визнання його господарем, поклоніння, що стало фундаментальною ознакою нової політичної системи доміанату. Офіційно було оформлені нові постулати, згідно з якими імператор був джерелом законодавчої і судової влади, керував державними, фінансовими і військовими справами, але з певним посередництвом з боку ієрархічно поділених чиновників, які призначалися правителем [1, с. 248].

У праці Флавія Євтропія більше уваги зосереджено на описі нової системи управління імперією – тетрархії. Тут ми можемо дізнатися про політику чотирьох співправителів Діоклетіана та території за які вони відповідали. З 293 р. існувало 4 правителя Римської імперії, де Діоклетіан та Максиміан були старшими августами з повноваженнями на 20 років, а Галерій та Костанцій Хлор стали цезарями, тобто їхніми помічниками та наступниками. У кожного були свої території на яких вони правили, проте законодавство було єдине для всієї імперії і обговорювалося на нарадах чотирьох правителів, хоч вирішальне слово і було за Діоклетіаном [3, с. 183].

Релігійну політику Діоклетіана детально описав християнський історик Лактанцій, який написав гнівну працю про переслідування християн з боку імператора. На початку IV ст., після явної провокації влаштованої співправителем Діоклетіана – Галерієм, християн звинуватили у зриві одного з найбільших язичницьких свят. Ця подія сала причиною появи трьох едиктів які узаконювали репресії проти християн. Священників кидали до в'язниць, піддавали тортурам та страчували за відмову проводити язичницькі жертвоприношення. Книги та тексти християнських служителів спалювали, а храми руйнували. На думку Лактанція все це було зроблено для того, щоб зменшити вплив церкви, яка заважала ще більшій централізації та сакралізації імператорської влади [4, с. 55].

Так само у працях античних авторів була описана і діяльність Костянтина Великого. Аврелій Віктор детально описав прихід до влади Костянтина та війну за престол яка тривала протягом 305-325 рр. У цей період при владі у різних частинах імперії могло перебувати від двох до шести правителів, кожен з яких вважав себе законним. Завдяки тактичним навичкам йому вдалося перемогти Максенція у 312 р. А у 325 р. він переміг головного конкурента за одноосібне правління Ліцинія [1, с. 253].

Реформування економічної, соціальної, адміністративної, військової сфери описані в праці Флавія Євтропія. Нова службова-ієрархічна драбина мала окреслити повноваження та обов'язки державного апарату. Згідно з нею на вершині були «найблагородніші», зазвичай це були представники імператорської сім'ї, далі були «сяючі», «найповажніші», «найсвітліші», «найдосконаліші». Дорадчим органом імператора була консисторія, на засіданнях якої обговорювалися найважливіші державні питання, писали закони, приймали іноземні посольства та вирішували найгучніші судові справи. У соціальній політиці були видані едикти 316 та 325 рр., які мали на меті прикріпити статус колонів до відповідної території. У результаті чого їм було заборонено покидати місто де вони народилися. В області економіки була проведена грошова реформа, у результаті якої були введена нова золота монета – солід. Як і раніше найважливішим джерелом збагачення державної скарбниці були подушні податки. У структурі війська було проведено остаточне розділення між осілими прикордонними легіонами та мобільними військовими загонами. Продовжилося інтенсивне залучення варварів до служби у армії. Одним з найважливіших рішень, на думку автора, було перенесення столиці імперії до Константинополя [3, с. 377].

Євсевій Кесарійський найбільше уваги приділив релігійній політиці Костянтина. Він писав хвалебні відгуки про імператора та його ставлення до християнської релігії. Він описав Міланський едикт 313 р., який надавав громадянам свободу віросповідання та легалізував християнство по всій імперії. Також автор пише про різноманітні едикти про: дозволи на єпископські суди (318 р., 321 р., 333 р.), скасування податків для церкви (315 р.) та призначення повинностей на її розвиток (319 р.). І головною подією у період правління Костянтина, на думку Євсевія, було проведення Першого Вселенського собору у місті Нікея 325 р. На якому офіційно було визначено основні канони християнської церкви та засуджено різні єресі [2, с. 377].

Окремим видом джерел періоду Римської імперії є – панеґірики. Це були хвалебні твори, урочисті промови, які виголошувалися на честь важливих подій у житті імперії. Хоч вони і мали поетичне забарвлення, проте містили важливі історичні факти та описи діяльності окремих правителів. Наприклад, в одному з таких творів ми можемо знайти опис зовнішнього вигляду Діоклетіана. Сучасники імператора відзначали, що він першим почав вдягати одяг оздоблений золотом і навіть для ніг використовував шовк та пурпур. Також змінений був імператорський двір, який за своїм оздобленням став поєднанням західної культури та східної розкоші [5, с. 94].

Отже, особливістю всіх цих праць було те, що вони не схожі на наукові дослідження, які ми знаємо сьогодні. Але праці Аврелія Віктора, Лактанція, Євсевія та Євтропія, стали надзвичайно цінним джерелом для дослідження: економічної, соціальної, адміністративної, культурної та військової політики імператорів Діоклетіана та Костянтина.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аврелий Виктор. О цезарях. / перевод Соколова С. *Вестник древней истории*. 1963. №4. С. 227-257.
2. Евсевий Кесарийский. Церковная история / Сергеенко М.Е. Москва: Директ-Медиа, 2009. 547 с.
3. Евтропий. Краткая история от основания Города / Перевод Егорова А.Б. Санкт-Петербург : Гуманитарная академия. 224 с.
4. Сахаров С.А. Образ Диоклетиана в сочинениях Лактанция. *История древней церкви*. Москва. 2015. №2. С. 45-63.
5. Шабага И. Ю. Слався император! Латинские панегирики от Диоклетиана до Феодосия. Москва. 1987. 144 с.

Галина Стародубець,
д.і.н., проф. кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
Ганна Миколук,
здобувачка II курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ЗА ПАМ'ЯТКОЮ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ПРАВА «ЕКЛОГА»)

На початку VIII століття Візантія як держава була ослаблена і перебувала у важкій зовнішньо політичній ситуації. Сирію і Палестину держава втратила назавжди. Ослаблення візантійських колоній в Малій Азії лише сприяло військовим успіхам арабів. Але суттєво змінилася ситуація, коли до влади прийшов Лев III Ісавр. Йому вдалося відбити арабів, що сприяло посиленню його авторитету як правителя. Серед широких мас населення набуває популярності іконоборчий рух - рух проти іконовшанування, культу реліквій.

Дух іконоборчої реформації особливо яскраво виражається в законодавчій сфері, зокрема, в так званому «статуті селянському і уложенні цивільному». Саме цей документ відомий нам під назвою Еклога. Відомий візантиніст В. Василевський зазначає, що «Еклога мала першочергове значення не лише в історії римського права, а й в загальній історії людства» [1, с.21].

Цей документ - є коротким зводом візантійського законодавства, що було написано грецькою мовою у 740-750 рр, а за іншими даними - у 726 році. Вона складається з 18 титулів, що охоплюють різноманітні питання шлюбного й сімейного, спадкового права, права опіки і піклування, регламентує договори дарування, позики, найму тощо. Дослідники вважають Еклогу «своєрідною вибіркою - компіляцією з кодексу Юстиніана, а також подальших актів

візантійських імператорів з метою зробити законодавство більш доступним для населення, а також забезпечити суддів кодексом, який би за своїм обсягом і змістом відповідав повсякденній життєвій практиці і міг би замінити значно великі за обсягом і важкодоступні Кодекси Юстиніана» [2]. Найбільш повно в документі представлено питання, що стосувалися сфери цивільного права і шлюбних відносин. Метою нашої роботи є аналіз особливостей укладення шлюбу у Візантійській імперії періоду панування імператорів Ісаврійської династії у відповідності з Еклогою.

Судячи з титулу I («Про заручини та їх розірвання»), одруженню передували заручини, які уклалися між християнами у ранньому віці. Так, згідно джерела, «заручини відбуваються між людьми молодшого віку, починаючи з семи років і пізніше». Важливою була згода обох членів подружжя а також батьків і родичів. Укладався також договір у письмовій формі, але його можна було й розірвати. «Якщо хтось уклав договір в письмовій формі, - йдеться в документі, - і захотів би його розірвати, то він має пояснити свій вчинок другій стороні договору. Якщо ж інша сторона, тобто наречена без законної причини надумає відступитися, то нехай вона дасть відшкодування в тому розмірі, що був передбачений в договорі і може бути вільною» [4]. Особливу увагу було звернено на сиріт. Якщо вони заручилися і передумали і, якщо їм немає ще п'ятнадцяти років, то шлюб все ще можна розірвати без сплати штрафу, бо вони сироти і могли не розуміти ситуації, що склалася. Якщо ж вони старші за 15 років, то мали права розривати договір.

Особливе місце в Еклезі займає другий титул - «Про укладення шлюбів між християнами». Насамперед, зазначимо, що в документі чітко прослідковується вплив християнської церкви, яка негативно ставилася до практики розлучень. «Кого Бог з'єднав, того й жодна людина не розділить», - зазначається в Еклезі [4]. Шлюбний вік для чоловіків починався з 15 років, а для жінок - з 13. Процедурі укладення шлюбу передувала обов'язкова згода обох сторін і схвалення батьків. Шлюб між родичами суворо заборонявся.

Шлюб в письмовій формі укладався при наявності письмового договору про посаг нареченої в присутності трьох свідків, яким можна довіряти, причому наречений підтверджував зі своєї сторони згоду на отримання повного посагу і гарантував його збереження і примноження.

Усний договір укладався тоді, якщо хтось через бідність не мав змоги вступити в письмово оформлений шлюб. Для цього необхідною була згода наречених їх батьків, благословення церкви, або шляхом засвідчення шлюбу друзями. Якщо ж згодом чоловік «захоче вигнати свою дружину без законної причини з дому, то він має дати їй четверту частину свого майна. Після смерті чоловіка дружина успадковувала четверту частину його майна, якщо воно оцінювалося в десять літрів, а якщо більше і спадкоємців немає, то в казну»[4]. Судячи з документу, жінка мала максимально рівні (зважаючи на традиції середньовічної епохи) права з чоловіком стосовно розпорядження своїм посагом.

У двох статтях другого титулу Еклоги детально подається інформація про особливості укладання другого шлюбу. У них йдеться «про регулятивно-правовий механізм повторного шлюбу з його складовими частинами» [3, с.101]. Розглядаються варіанти укладення шлюбу між особами, які не мають дітей від попереднього шлюбу, які мають дітей, якщо жінка вдова, якщо така жінка не дотрималася терміну жалоби тощо.

В джерелі детально подаються також особливості розірвання шлюбу. Так, він розривався «у разі перелюбства, якщо жінка мала лихі помисли проти свого чоловіка, якщо знала погані замисли інших щодо свого чоловіка і не попередила їх і якщо була хвора на проказу» [4].

Третій титул Еклоги присвячений правовому оформленню посагу - «Про записаний, але не переданий посаг і про законний посаг». Варто зазначити, що «систематизацію норм інституту посагу в контексті широких кодифікаційних робіт було здійснено в добу Юстиніана, оскільки в ранньо візантійському праві це була найбільш актуальна сфера регулювання майнові відносини суб'єктів шлюбу та сім'ї» [2, с.28]. В Еклезі цей інститут сімейного права знайшов своє розширене тлумачення. Так, в документі зазначається, що «той, хто складав договір в письмовій або усній формі про отримання посагу і його не отримав має право протягом п'яти років отримати посаг, якщо батьки дівчини мають достатню кількість майна, щоб дати посаг. Якщо ж цього не було виконано, то договір, що був укладений, залишається в силі і дружина має віддати посаг. Якщо ж чоловік неповнолітній, то після 25 років він може затребувати наречену віддати посаг, після цього ж він уже не має права просити посаг. Якщо ж дружина виконала свою обіцянку і принесла посаг і так сталося, що чоловік розорився чи збанкрутів, то жоден кредитор не може брати майна чоловіка, доки дружина не забере свій посаг назад» [1].

Таким чином, Еклога є важливою пам'яткою візантійського права, в якій вперше був досягнутий найвищий ступінь розвитку шлюбно-сімейного права, у напрямі досягнення християнського правового та суспільного ідеалу» [2, с.27]. При незначній кількості норм, що регулювали подружні і майнові відносини, Еклога стала взірцем регулювання особистих відносин подружжя нормами візантійського законодавства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильевский В.Г. Законодательство иконоборцев. *Журнал министерства народного просвещения*, 1878. С. 19-24.
2. Дячук Л. Інститут посагу у ранньовізантійському праві: еволюційний та системний аспекти. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 86. С. 23 - 29
3. Дячук Л. Повторний шлюб у візантійському праві (VIII ст.): юридичні джерела та правовий зміст. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2014. № 4. С. 97-104.
4. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века.
URL:<http://www.hist.msu.ru/ER/Text/ecloga.htm>

Марина Андрощук,
здобувачка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Джерельна база історії українського козацтва є доволі багатою. Із великої кількості документів, мемуарної літератури, речових джерел окрему групу становлять джерела з історії повсякдення козацтва.

Козацтво, уже з кінця XV століття, все частіше згадується у різних історичних документах: у князівських грамотах, в описах походів, листах-скаргах до королівського двору [1; 2]. Цінними з цього приводу є також свідчення сучасників, очевидців поступу українського козацтва, яке було цілком відмінним від подібних східноєвропейських формацій.

Розповіді зарубіжних дипломатів та мандрівників, які відвідували Запоріжжя у XVI-XVIII ст., містять в собі багатий матеріал про побут козаків. Варто відзначити, що іноземці фіксували у своїх листах та щоденниках те, що часто оминалось у козацьких літописах, зокрема і цікаві дані з історії повсякдення козацтва. Це пояснювалось тим, що сам побут козацтва був для іноземця екзотичним та унікальним.

Країною козаків захоплено називав Україну у своїх подорожніх записах середини XVII ст. сирійський мандрівник, архидиякон П. Алепський [9]. Звичай, права й вольності козацькі високо оцінював в «Описі України» (1651 р.) французький інженер і картограф Г. де Боплан [2]. Козацтво в його побутове життя описували у свої мемуарах і П. Шевальє [10], П. Меріме [2], Ю. Юст [11].

Іншою групою джерел, які фіксують повсякденне життя козацтва є твори народної пам'яті – думи, історичні пісні, народні перекази, легенди, спомини старих козаків, записані у XIX ст. вченими-етнографами [12].

Численні зображення запорожців: портрети, картини, ікони дають змогу історикам скласти уявлення про зовнішність козаків, їхній одяг, зброю, речі повсякденного вжитку, тощо.

Одним із подібних джерел є малюнок кінця XVI ст., на якому зображено Івана Підкову: козак з оселедцем на голові та з сережкою у вусі, з довгими вусами. Такі ж атрибути зовнішнього вигляду козаків помічаємо і на зображенні козака Гаврила Голубка, теж зробленому у XVI ст. Дещо інакший вигляд мав гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, на гравюрі датованій 1622 р. вершник у шапці з довгою бородою, у руці – булава, атрибут влади гетьмана. Відоме зображення Богдана Хмельницького, виконане з гравюри голландського художника В. Гондіуса та портрет Дмитра Вишневецького з Вишневецького замку дають уявлення про одяг знатних козаків [4].

Зовнішній вигляд козаків також можна побачити на малюнках запорожців вміщених на картах Г. де Боплана, численних картинах та портретах XVIII ст., тощо.

Особливо цінними джерелами з історії повсякдення козацтва є речові джерела знайдені у ході археологічних розкопок. Наприклад, на місці битви під Берестечком 1651 р., були знайдені козацька зброя, чоботи, предмети побуту [36, с.278].

На період розквіту Гетьманщини припадає створення відомих козацьких літописів: Самовидця [7], Г. Граб'янки [6] та С. Величка [3], в яких ми можемо знайти відомості про повсякденне життя козаків.

Цінним джерелом до історії повсякдення козацтва варто вважати і трьохтомну «Історію запорізьких козаків» Д. Яворницького. Незважаючи на те, що цей твір є авторським, однак він написаний на величезному пласті етнографічного матеріалу, в якому, в тому числі, зафіксовано і побутове життя козаків. Ця фундаментальна праця містить окремі розділи присвячені повсякденню козацтва, а саме таким категоріям як одяг, озброєння, їжа, житло (зимівники, курені, бурдюги), заняття, ігри, релігійні та культурні потреби запорожців, тощо. Незважаючи на певною мірою ідеалізований образ козака, яким його подавав Д.І. Яворницький, «Історія запорізьких козаків» є надзвичайно важливим джерелом із вивчення повсякдення козацтва, його феномену в історії України [12].

Джерела з історії повсякденного життя козацтва дають змогу сучасним українцям дізнатись більше про минуле свого народу, про часи славетних воїнів-захисників, вони показують запорожців із точки зору звичайної людини, її побутових потреб та повсякденного життя. Такі матеріали є особливо цінними.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 / Гол. ред. кол.: Сохань П. С. (голова), Боряк Г. В, Брехуненко В. А., та ін.. Наук. ред. тому Бутич І. Л. Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Археографічна комісія. Том 3. Київ, 2003. 952 с.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України; Меріме Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
3. Величко С. В. Літопис / Відп. ред. О. В. Мишанич. Т. 1. Київ: Дніпро, 1991. 564 с.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована Історія України. Київ-Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921. 575 с.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Київ: Вид. АН УРСР. 1961. 740 с.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. Київ: Товариство «Знання» України, 1992. 192 с.
7. Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І. Дзира. Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
8. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.М. Як козаки воювали. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с.

9. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий. Київ: Ярославів Вал, 2009. 293 с.
10. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / Переклад з французького видання 1663 року. Київ: Томіріс. 1993. 224 с.
11. Юст Юль «Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом. 1709-1711» // перевод Ю. Н. Щербачева М; Университетская типография, 1899. 343 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смоля; Ред. кол.: П. С. Сохань, В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 1990. 596 с.

Юрій Сиротенко,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка.
(науковий керівник: к. і. н., доц. **А. В. Шевчук**)

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДЖОРДЖА ВАШИНГТОНА

Становлення будь-якої держави є надзвичайно складним і тривалим процесом. Його успішність пов'язана з ефективністю внутрішньої і зовнішньої політики. Від перших кроків залежить майбутній розвиток. До прикладу, пригадаймо складнощі побудови молодого незалежної української держави. Не в останню чергу важливим є постать лідера молодого держави: його розважливості і мудрості, вміння знаходити компроміси з елітами та простими людьми, вміння жертвувати дрібницями заради досягнення успіху в цілому. На сьогодні неможливо уявити собі Сполучені Штати Америки без Джорджа Вашингтона – першого президента, ім'ям якого названо столицю та один зі штатів. Тому важливим питанням є визначення основних складових внутрішньої політики Дж. Вашингтона.

На момент обрання герою Війни за незалежність було 57 років. До цього він був широко відомий як головнокомандувач Континентальної армії і президент Філадельфійського конвенту в 1787 р. Вже з моменту прийняття Конституції тодішній соціум передбачав, що саме він стане першим президентом, хоча сам Вашингтон збирався усунутися від політичного життя. Навіть у своїй інавгураційній промові він зазначив, що не бажав би бути президентом та погано знайомий з роботою цивільної адміністрації. Попри це, його подальша діяльність засвідчила зворотнє. Конгрес прийняв закони про мита (Тарифи 1789 р. і 1790 р.). Піднявши податок на віскі, що призвело до бунту, Вашингтону довелося особисто придушити його. При ньому продовжилася Північно-Західна індіанська війна, в ході якої США зуміли підкорити індіанські племена. Для захисту американських торгових суден від піратів 1794 р був створений флот США [1].

Протягом 1789 р. Вашингтон займався комплектуванням штату федерального уряду. Кандидатів відбирали за принципом лояльності Конституції і заслуг в роки війни. Від Конфедеративного Конгресу Вашингтон успадкував чотири департаменти: Іноземних справ, Військовий, Поштовий і Казначейство. Конституція в найзагальніших словах обумовлювала структуру виконавчої влади, що давало Вашингтону свободу маневру. У перший час не існувало Кабінету, а керівники департаментів збиралися разом лише за необхідності [1, с. 595].

У вересні 1789 р. Конгрес доручив новопризначеному міністру фінансів Олександру Гамільтону доповісти про стан фінансів держави, що той здійснив 9 січня 1790 р. Урядовець підрахував, що США заборгували іноземним державам (Франції, Голландії та Іспанії) 11,6 млн. дол., борги штатів становили 25 млн. дол. Крім цього, існував національний борг – під час війни солдатам замість грошей часто видавали векселі та боргові розписки. Загалом сукупний державний борг становив 76 млн. дол. Гамільтон пропонував не виплачувати внутрішній борг, а перетворити боргові розписки в цінні папери зі сплатою відсотків. Для виплати зовнішнього боргу він пропонував використовувати Амортизаційний фонд з доходів поштової служби [2, с. 250]. У лютому – березні 1791 р. Гамільтон запропонував Конгресу банківський білл, згідно з яким пропонувалося створити Перший банк Сполучених Штатів з капіталом в 10 млн. дол. З великим труднощами йому вдалося досягнути успіху [1, с. 648].

Коли всі штати ратифікували Конституцію, впливовий депутат Палати представників Медісон поставив перед Вашингтоном питання про місце майбутньої столиці. І Медісон, і Вашингтон були впевнені, що столиця повинна бути на р. Потомак, важливій артерії, необхідній для заселення Заходу. За перенесення столиці виступав і Джефферсон, який хотів захистити її від впливу великих міст Півночі. Конгрес почав обговорювати це питання в червні 1790 р., одночасно з обговоренням звіту Гамільтона про кредити, і обидві ці теми викликали гарячі суперечки. Конгрес затвердив закон Гамільтона про амортизаційний фонд, але чинив опір його Акту про прийняття держборгу.

Розбіжності були настільки сильними, що загрожували розпадом Союзу. Тоді 19 червня Джефферсон зустрівся з Гамільтоном і запросив його з Медісоном на вечерю, в ході якої було досягнуто т. зв. Компроміс 1790 р: Джефферсон і Медісон погодилися на Акт про прийняття держборгу, а Гамільтон пообіцяв домогтися згоди пенсільванською делегації, що столиця буде тимчасово, на 10 років, перенесена до Філадельфії, а в 1800 р. її перенесуть на р. Потомак [3, с. 343]. 1 липня 1790 р. Конгрес схвалив Столичний акт. Вашингтон, у якого були великі земельні ділянки на Потوماку, дуже багато виграв від цього рішення, але невідомо, чи мав він якесь відношення до вищезгаданих перемовин. Саме Вашингтон повинен був вибрати точне місце і тому столицю було засновано на північ від г. Маунт-Вернон. Згодом було багато розмов про його особисту зацікавленість, а Джон Адамс писав, що землі Вашингтона подорожчали в десятки разів через це рішення [1, с. 631].

Отже, зусиллями Вашингтона було створено перший федеральний уряд, призначені всі чиновники верхнього рангу виконавчої і судової гілок влади, встановлені багато традицій політичного життя і вибрано місце для постійної столиці країни. Він підтримував економічну політику Олександра Гамільтона, згідно з якою уряд прийняв на себе зовнішній борг штатів, створив перший Банк США, Монетний двір і Митну службу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Chernow R. Washington: A Life. Penguin Press, 2010. 945 p.
2. Ferling J. A Leap in the Dark: The Struggle to Create the American Republic. Oxford University Press, 2003. 576 p.
3. Freeman D. George Washington: A Biography (Volume 6). New York: Charles Scribner's Sons, 1954. 597 p.

Дмитро Щербанюк,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІННИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (1870-1917 РР.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Місцеве самоврядування є важливою частиною повсякденного життя держави. Реформи децентралізації які нині тривають, покликані покращити їх роботу. І, у такому важливому процесі, правильно, було б звернутися до історичного досвіду схожих перетворень.

У 1870 р. царські власті розпочали реформу міського управління. Вона мала на меті створення ефективнішого муніципального управління, яке б змогло вивести міста на новий, відповідний своєму часові рівень.

Вінниця, виступає чи не найкращим прикладом реалізації цих перетворень, навіть із врахуванням контрреформи 1892 р. Звичайно, ще є великим питанням, що мало вагоміший вплив на такий динамічний розвиток: соціокультурне середовище яке отримало можливість до саморозвитку, чи все ж постанови прийняті в урядових кабінетах. Проте, зв'язок між рішеннями громадського правління та розбудовою міста є очевидним.

Державний архів вінницької області зберігає значну частину історичної спадщини, в тому числі наявні фонди, які висвітлюють діяльність міської управи. Потрібно зазначити, що управа була виконавчим органом громадського правління (муніципалітету), крім неї також функціонувала міська дума та виборча комісія, яку скликали на час виборів до думи. В структурі управи діяли «галузеві» комісії (наприклад санітарна, яка боролася з епідеміями холери).

Основним для нас є фонд Вінницької міської управ (Д-230), в ньому наявні матеріали, що описують діяльність управи, також там присутні документи виборчих комісій. Зберігається статистична інформація про населення, промисловість, міське майно, в тому числі про земельні угіддя. Наявна фінансова звітність, що дає змогу простежити головні джерела доходів, а також основні напрями витрат. Документи, що описують розбудову благоустрою (водопровід, електрика, трамвай,...). Наявні матеріали по санітарно-епідеміологічному стані, ветеринарній та медичній справі. Розбудові міста як освітнього та просвітницького центру краю. Варто зазначити, про документи, що описують розвиток міста як військового центру [2, с. 120]. Окремо потрібно сказати, що в апарат управи, серед інших, входив міський землемір, що важливо, оскільки доходи з міських земель становили значну частину доходів міських. У фонді міського землеміра (фонд Д-565), знаходяться постанови думи та листування з управою щодо відведення земель, за період з 1880 по 1910 рр.

Наступним є фонд Міської думи (Д-262). В ньому переважно зберігаються протоколи засідань, а також деякі угоди, що уклалися від імені міста. Матеріали фонду є цінними, насамперед з причини того, що управа, як орган виконавчий, виконувала в основному розпорядження думи. Крім того головами галузевих комісій управи ставали переважно гласні.

Заслуговують уваги фонди присвячені міським міщанській (Д-49) та ремісничій управам (Д-576), що дозволяють краще висвітлити історію міста. Сирітського суду (фонд Д-354), який лишився спадком з 1796 р. та входив у структуру управи. Наявні відносно невеликі за обсягами фонди присвячені міським поліції (фонд Д-265) та тюрмі (фонд Д-243).

Як відомо, з кінця ХІХ ст. Вінниця стає значним освітнім центром губернії. Докладніше розглянути діяльність муніципалітету в цьому напрямі дають змогу фонди цих навчальних закладів. Серед них: Вінницька чоловіча вчительська семінарія (фонд Д-13), Вінницька чоловіча гімназія (фонд Д-14), Вінницьке реальне училище (фонд Д-15), Вінницька приватна жіноча гімназія (фонд Д-18), Вінницька міністерська жіноча гімназія (фонд Д-19), Вінницьке семикласне комерційне училище (фонд Д-20), Вінницький учительський інститут (фонд Д-54), Друга Вінницька міська жіноча гімназія (фонд Д-79), Перше вінницьке міське чотирикласне училище (фонд Д-339).

Історію взаємодії управи з установами народного здоров'я, серед інших, можна дослідити на матеріалах Вінницької психіатричної лікарні (фонд Д-264).

Підсумовуючи можна сказати, що основні матеріали з вивчення управи перебувають у Державному архіві Вінницької області, проте, там на-жаль є не все, частина документів або втрачена, або перебуває в інших архівах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області: Путівник. Вінниця, 2010. 753с.
2. Державний архів Вінницької області: анотований реєстр описів. Том 1. Фонди дорадянського періоду Вінниця, 2010. 378с.

Олександр Федоришен,
аспірант історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(науковий керівник: д. і. н., проф. **О. А. Коляструк**)

МАТЕРІАЛИ ПОШУКОВО-ЕКСТРУМАЦІЙНИХ РОБІТ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОГО ГАРНІЗОННОГО ЦВИНТАРЯ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ)

Місто Вінниця як один із центрів Східного Поділля відіграло важливу роль у подіях Української революції 1917-1921 рр. Однак проблемним питанням залишається відновлення місць пам'яті доби Української Народної Республіки (УНР), знищених радянською владою у культурному ландшафті міста.

Однією з таких зон ще донедавна був Вінницький гарнізонний цвинтар, заснований міською управою на початку 1919 р. на території Кримських казарм (нині вул. Стрілецька) на підставі звернення командувача Подільського корпусу Дієвої Армії УНР Ф. Колодія [1, арк.3]. Виділена територія під некрополь складала орієнтовно 0,5 га. У період осені-зими 1919-1920 рр. цвинтар став одним із найбільших місць поховань жертв епідемії тифу, переважно стрільців і старшин Галицької Армії (ГА), кадри якої на той період дислокувались у Вінниці. Неподалік від кладовища у казармах функціонував військовий шпиталь 2-го Галицького корпусу ГА, який вважався найбільшим у Вінниці. Кількість похованих українських вояків на гарнізонному цвинтарі, померлих під час епідемії, наразі залишається не встановленою, але для розуміння масштабів лиха варто зазначити, що тільки у січні 1920 р. у 2-х військових шпиталях Вінниці та низці інших пристосованих приміщень перебувало 8743 хворих на тиф вояків-галичан [2, с.34].

З окупацією УНР більшовицькою Росією та встановленням на теренах України радянської влади ще у 1920-х рр. міський гарнізонний некрополь почав занепадати. В 1960-1980-х роках робітники 45-го експериментального механічного заводу, заснованого неподалік у повоєнні роки, під час земляних та будівельних робіт на території підприємства та його околицях неодноразово натрапляли на людські рештки (черепи, кістки).

Перша спроба локалізувати та водночас вшанувати поховання вояків ГА відбулась у 1990 р., коли активісти місцевих Народного Руху України та Товариства української мови ім. Т. Шевченка на території колишнього православного цвинтаря (нині вул. Хмельницьке шосе) насипали символічний пагорб, увінчаний березовим хрестом. Згодом у 1999 р. тимчасовий хрест був замінений на пам'ятний знак [4, с.157].

Дослідниця Вінниці Т. Кароєва у своїй статті «З історії Вінницького некрополю» у 2008 р. висловила припущення, що українське гарнізонне кладовище слід ототожнювати з територією складів за залізницею або ж з існуючим кладовищем мікрорайону «Тяжилів» по вул. Москаленка (колишній сільський цвинтар с. Тяжилів) [6, с.77]. На підставі топографічної прив'язки, виконаної автором спільно з архітектором Є. Совінським та дослідником Д. Левчуком, Т. Кароєва у версії статті 2017 р. вказала більш точну локалізацію: цвинтар знаходився у низині по дорозі від вул. Стрілецької (МПМ «Зоря») до р. Тяжилівка по пішохідному проході між житловою забудовою та територією 45-го заводу [3, с.173].

Остаточно цвинтар локалізовано внаслідок пошукових робіт, здійснених спеціалістами львівського Меморіально-пошукового центру «Доля» спільно з науковцями Центру історії Вінниці, які проходили 7-11 вересня 2020 р. На земельній ділянці площею біля 1 га, обмеженій із заходу і півдня огорожею 45-го заводу, закладено 16 траншей і здійснено 2 розкопи загальною величиною 140,4 м², де було виявлено 17 одиночних людських поховань (людські останки лежали в дерев'яних трунах з відступами у межах 1-1,5 м) і 1 групову могилу загальною кількістю не менше 6 осіб, що вказувало на наявність на території некрополю колективних захоронень [5, с.15]. Характер поховань свідчив, що всі вони належать до українського гарнізонного кладовища періоду 1919-1920 рр.

Окрім точної локалізації, пошукові роботи дозволили виявити південно-західну і південно-східну частини знищеного цвинтаря. Очевидно, що своєю більшою площею некрополь виходить на територію 45-го експериментального механічного заводу, тому логічним вбачається продовження пошуково-ексгумаційних робіт на території підприємства з подальшим облаштуванням на усій території цвинтаря меморіальної зони.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф Д-230. Оп.1. Спр. 2226. Арк. 1-5.
2. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Видання Українського Військово-історичного інституту в США, Перт-Амбой, 1959. 285 с.
3. Кароєва Т. Р. Про вінницькі кладовища: загальний нарис. *Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього*. Зб. статей. 2017. С. 165-177.
4. Коляструк О.А., Федоришен О.Ю. Пам'ятний знак на честь загиблих Січових Стрільців – вояків Української Галицької Армії 1919-1920 рр. // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. С. 157-158.
5. Онищук Я. Інформаційний звіт про проведення пошукових досліджень на території місць поховань воїнів Галицької армії у м. Вінниця Вінницької області. Львів, 2020. 48 с.
6. Соломонова Т.Р. З історії кладовищ м. Вінниці. Вісник Інституту історії, етнології і права. 2008. Вип. 6. С. 74-78.

Олександр Ляшенко,
здобувач IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. *Л. В. Гуцало*)

ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Міжвоєнний період міжнародних відносин був напряму закріплений Версальсько-Вашингтонською системою, яка породила чимало дискусій і протиріч в історичній науці. У всі часи їй давалися різні порівняння та оцінки з боку істориків та науковців, деякі називали її успіхом, інші ж найбільшою помилкою XX століття, їх суперечки точаться і до нині в історичній науці.

Актуальність вивчення даної теми полягає в тому, що дана тема є досить важливою у поясненні причин Другої світової війни і інших перепетій історії, а також є доволі дискусійною серед істориків і сьогодні.

У сучасній історіографії Версальсько-Вашингтонська система породила чимало дискусій та запитань. Сьогодні багато істориків намагаються більш детально дослідити цей феномен міжнародних відносин, зрозуміти його проблематику і причини нестабільності та в кінцевому висновку повного краху.

Якщо говорити про радянську історіографію, то вона представлена в двох напрямках традиціоналістському і критичному. Традиціоналістський напрямок в історіографії, в першу чергу, звертає увагу на ті суперечності та перипетії, які створила система, також цей напрямок розвиває тезу протидії більшовизму і системи, прямо заявляючи в своїх працях, що саме боязнь політики комунізму і протидії їй, призвели до політики «умиротворення» Німеччини. Критичний напрямок не має однієї думки і представлений великою кількістю позицій. Зокрема один з таких підходів висловлює М. Мельтюхов, говорячи про систему, як про баланс впливу різних країн, тому і вивчає зміни саме цього балансу. В західній історіографії в цілому дається більше позитивна оцінка даній проблемі [2, с.518].

Уже на початку її створення історики в своїх працях виділяють чимало протиріч, які тільки зашкоджували і не змогли б взагалі забезпечити її успіх. Зокрема, в працях радянського періоду таких як «Історія Другої світової війни 1939-1945рр.», у I томі прямо заявляється, що ця система прямо закріплювала протиріччя, що склались між табором переможців і переможених, при цьому не вирішуючи ні національних, ні економічних проблем, що склались в повоєнний період. Зокрема, в своїй праці про Другу світову війну «Втрачений шанс Сталіна. Радянський Союз і боротьба за Європу: 1939-1941» М. Метлюхов зазначає, що ключовою причиною нестабільності Версальсько-Вашингтонської системи, була відсутність в ній балансу між силами європейських держав,

найбільше з яких виділяє Англію і Францію, що мали найбільший статус в Європі в цей час [2, с. 519].

Серед вітчизняних істориків немає цілісного підходу, щодо визначення Версальсько-Вашингтонської системи. До прикладу можна навести підхід К. Семеняка, який в своїх дослідженнях виділив декілька підходів, щодо ролі самої системи в цілому. Найбільш радикальним є «ортодоксальний», саме цей підхід вказує нам на суперечки двох провідних країн континенту – Англії і Франції, на їх суперечки між собою і те що, через це система відрізнялася від початкових планів і була приречена на крах [5, с. 52].

Великим етапом в еволюції Версальсько-Вашингтонської системи є розробка і втілення у життя плану Дауеса. В радянській історіографічній науці план був сприйнятий неоднозначно і відверто був розкритикований. Зокрема, В. Секистов висловився дуже негативно про це в своїй праці «Війна і політика». Він зазначає, що німецькі монополісти у майбутньому підтримали Гітлера, завдяки чому він зміг зосередити всю владу у своїх руках, а вони розбагатіли на виробництві зброї [4, с.496].

Також для розуміння еволюції Версальсько-Вашингтонської системи важливо висвітлити франко-радянський договір про взаємодопомогу 1935 року. Історик В. Челишев в колективній монографії «1939 рік: уроки історії», прямо зазначає, що сама угода не мала реальної сили та значення, і розцінювалась Францією, як перевага у майбутніх переговорах з Німеччиною. Проте є і позитивна оцінка цього пакту А. Орловим. Автор зазначає, що ця угода виступала, як зміцнення миру і порядку в тогочасній Європі, схожих позицій дотримується і історик М. Мельтюхов [3, с. 416].

Важливим етапом даної системи стали події 1936 року, коли відбулася ремілітаризація Рейнської області Німеччиною. У цілому майбутнє показало слабкість самої системи і її повний крах, як от Іспанська революція чи події 1937-1939 рр. Також слід сказати, що самі країни переможці не вірили в справедливість Версальсько-Вашингтонської системи. Дану думку висловив Г. Кіссінджер в своїй праці «Дипломатія», де пояснив це тим, що статті Версальського договору про роззброєння деморалізували сам табір переможців, які не збиралися зменшувати свій військовий потенціал. Така оцінка говорить нам про те що вся система була марною і не вирішила міжнародно-політичні проблеми, а ще більше загострила їх, що в майбутньому призведе до Другої світової війни [1, с. 848].

Отже, при дослідженні даної теми було виявлено, що більшість радянських та російських істориків фокусує в своїх працях увагу саме на кризових роках (1936-1939 рр.). А період 1919-1925 рр. висвітлено менше, або взагалі ігноруються причини конфліктів, що відносяться до даного періоду. В західній історіографії навпаки більш позитивна і розгорнута оцінка дається саме періоду 1919-1925 рр. У цілому можна сказати, що більшість істориків критично ставляться до проблематики даної теми, висловлюючи несхвальні оцінки Версальсько-Вашингтонської системи, зазначаючи про те, що це була помилка світової політики, яка в майбутньому і призвела до Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Kissinger. H. Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 1994. 912 p.
2. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941.: (Документы, факты, суждения). Москва: Вече, 2000. 544 с.
3. Орлов А. Сталин: в преддверии войны. Москва: Эксмо, 2003. 416 с.
4. Секистов В. Война и политика. Москва: Воениздат, 1970. 496 с.
5. Семеняк К. Британська історична наука про формування європейської системи безпеки та роль Великої Британії у цьому процесі у 1920-1930 рр. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2015. Випуск 3. С. 49-54.

Ігор Макарчук,
аспірант кафедри історії України
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

РАДЯНСЬКА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Незважаючи на відступ регулярної армії УНР в Польщу, по всій окупованій більшовиками території України боротьба не припинилась. Продовжував існувати повстанський рух, який вів активну боротьбу проти окупантів. Волинська губернія не стала виключенням, тут також існували підпільні повстанські організації, однією з найбільших була Волинська повстанська армія (ВПА).

Метою статті є дослідження того як тема Волинської повстанської армії висвітлювалась в радянській періодиці.

Серед сучасних дослідників, які у своїх працях вивчали діяльність ВПА варто виділити Ярослава Тинченка [1]. Він на основі архівних матеріалів та інших джерел висвітлив процес формування організації ВПА від початку її діяльності до фактичної ліквідації радянськими органами.

В умовах повної окупації і встановлення влади більшовиків на місцях повстанський рух з кожним роком поступово йшов на спад. Радянська влада провадила активну боротьбу з повстанськими відділами і організаціями, більшість з них були знищені або розкриті. Ця участь не оминула й ВПА. В жовтні 1922 р. більшовицькі органи Волині провели цілу операцію з викриття і затримання учасників підпілля. В контексті цього окремої уваги заслуговує періодика того часу. В різних радянських пресових виданнях публікувалась низка матеріалів, пов'язаних зі слідством і судовим процесом над учасниками ВПА. Самому процесу радянська влада намагалась надати великого суспільного резонансу. Тому статті по цій справі публікувались під великими одіозними заголовками, які в пропагандистський спосіб висвітлювали ВПА як шпигунську організацію що фінансувалась поляками [5].

Найбільша кількість матеріалів по ВПА публікувалась в місцевих Житомирських газетах. Перша стаття що характеризувала розкриту підпільну організацію вийшла в газеті «Волинський пролетарий» під заголовком «Петлюрівська авантюра на Волині», в ній коротко була охарактеризована вся організація та мотиви її діяльності [3]. В наступних випусках газети публікаціями здебільшого були свідчення затриманих учасників з керівного складу організації [4; 7]. Окрім показань затриманих учасників в одному з номерів газети була опублікована також відозва до населення від ВПА з закликом до повстання [6]. Судовий процес над учасниками ВПА висвітлювався в газеті «Селянська біднота».

Окрема стаття присвячена ВПА була опублікована в газеті «Красная армия» в ній коротко висвітлено діяльність повстанської організації. Також в статті згадано про одного з учасників організації Тихона Гопанчука, вказано кількість страчених і звільнених в результаті судового процесу над ВПА [10]. В газеті «Красное знамя» опубліковані спогади співробітника ЧК який особисто брав участь в ліквідації ВПА. Тут також розкрито історію створення та діяльності повстанської організації від часу перебування Юрія Тютюнника на Волині до операції з її ліквідації [9].

В газеті «Селянська біднота» від 17 квітня 1923 р. опубліковано звернення до незаможників Волині. В ньому представники влади наголошували, що на руках у селян залишилася велика кількість зброї, якою користуються куркулі та бандити. Як приклад цього наведено справу розкриття Волинської повстанської армії. Всім незаможникам адресовано заклик здати зброю на державні склади, й вжити всіх можливих заходів для виявлення тієї зброї, що ще лишилась в куркулів і бандитів будь-якого забарвлення [8]

Навіть після завершення судового процесу над організацією радянські спецслужби продовжували вести розвідку і спостереження за колишніми учасниками ВПА що відступили в Польщу. Керівника ВПА – Опанаса Петрика радянські органи на Волині змогли затримати у 1924 р. під час його повернення сюди з Польщі. Про це йшлося у газеті «Вісти ВУЦВК». За контрреволюційну діяльність сесія Житомирського Окресуду засудила Петрика до розстрілу. Але присуд не був виконаний через амністію проголошену до 5-ї річниці «Жовтневої революції», тому розстріл замінили на 10-ти річне позбавлення волі з суворою ізоляцією [2].

Таким чином можна зробити висновок, що радянська періодика того часу є доволі важливим джерелом, яке висвітлює історію створення та діяльності ВПА. Тут також були опубліковані свідчення деяких затриманих учасників організації. Залучення різних джерел дає змогу в комплексі підійти до висвітлення теми діяльності цієї організації. Однак, як і будь-які джерела такого характеру радянські пресові джерела слід сприймати критично, а інформацію з них варто порівнювати з іншими джерелами, оскільки публікації радянських видань не позбавлені ідеологічного підтексту та ідеологічних штампів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. 1919-1922 рр. Київ: Темпора, 2017. 760 с.
2. *Вісти ВУЦВК*. Харків, 1925. № 206. 10 вересня. С. 6
3. *Волинський пролетарий*. Житомир, 1922. № 406. 14 листопада. С. 1.
4. *Волинський пролетарий*. Житомир, 1922. № 427. 8 грудня. С. 2.
5. *Волинський пролетарий*. Житомир, 1922. № 428. 9 грудня. С. 2.
6. *Волинський пролетарий*. Житомир, 1922. № 429. 10 грудня. С. 1-2.
7. *Волинський пролетарий*. Житомир, 1922. № 431. 13 грудня. С. 1-2.
8. *Селянська біднота*. Житомир, 1923. №271. 17 квітня. С. 3
9. *Красное знамя*. Чернігов, 1924. №294. 23 грудня. С. 2
10. *Красная армия*. Київ, 1923. №598. 23 березня. С. 1

Ігор Власюк,

к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Володимир Прокудін,

здобувач I курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА СЕЛЯНСТВОМ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ (1921-1928 РР.)

Дослідження проблеми відносин між радянською владою та селянством в Україні в роки НЕПу (1921-1928 рр.) насамперед має достатню джерельну базу, представлену як в архівних документах, так і в періодиці 1920-х рр.

У нашому дослідженні використано окремі документи Державного архіву Житомирської області: ф. р. 12 (при аналізі діяльності комітетів незаможних селян у Волинській губернії в роки НЕПу) [1; 2], ф. р. 28 (вивчення політичного становища Волинської губернії у 1924 р., участі різних груп селян у перевиборах 1925 р.) [3]. Загалом необхідно зазначити, що інформація у названих документах Державного архіву Житомирської області потребує критичного аналізу, розуміння сутності аграрної політики правлячої партії більшовиків. Інформація в них показує ідеологічний вплив органів радянської влади на селян, негативне ставлення до заможної групи селян.

Для аналізу проблеми дослідження залучено також окремі номери газети «Радянська Волинь» названого періоду [4].

У роботу включено також важливу інформацію про протестні настрої селян окремих регіонів в Україні, що міститься у збірнику «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923-1929 (М.: РОССПЭН, 2000) [5].

У сучасній українській історіографії при вивченні досвіду НЕПу найбільшу увагу приділено його впровадженню, прорахункам і нереалізованим можливостям, політиці радянської влади у сфері земельних відносин та сприйняття її селянами, податкової політики, економічних об'єднань селян, проблемам взаємовідносин селянства і влади у ці роки.

Г. Георгізов зазначає, що невдоволення політикою радянської влади висловлювали як бідні, так і заможні селяни. В основному антирадянські настрої виявлялися в побутових розмовах селян [8, с. 65-66].

Податкове законодавство, на думку В. Лазуренка, було розроблено таким чином, що основний податковий тягар лягав саме на активну, передову частину українського селянства. Комітети незаможних селян контролювали виконання заможними селянами продподатку. Посилення податкового тиску на господарства заможних селян продовжувалося і в другій половині 1920-х рр. [9, с. 33].

У монографії О. Ганжі досліджено історію українського селянства у період становлення та утвердження тоталітарного режиму в СРСР. Особливу увагу приділено протистоянню селянства та режиму, реалізації радянської політики в усіх сферах селянського життя [7, с.187].

На прикладі запровадження НЕПу у Волинській губернії можна виділити думку І. Власюка про те, що головною проблемою при здійсненні землеустрою була недостатня фінансова підтримка з боку держави. З іншого боку, селяни прагнули створювати переважно дореволюційні форми землекористування – хутори й відруби [6, с. 81].

Проведений С. Марковою аналіз селянських скарг вказує на зростання незадоволення їх новою податковою політикою радянської влади, тому селяни в Україні вирішували цю проблему шляхом дроблення великих господарств; також були змушені підрубляти у містах [10, с. 204].

І. Фареній, аналізуючи розвиток кооперативного руху в Україні в цей період, дійшов висновків, що в усіх регіонах, галузях кооперативної діяльності, практично на всіх рівнях кооперативної системи УСРР існував безпосередній генетичний зв'язок із дорадянським минулим [12, с. 65].

Як показують висновки Л. Скотнікової, у період НЕПу і пізніше аграрний сектор України розглядався не як складова її економіки, а насамперед як частка аграрного сектора всієї тодішньої держави [11, с. 14].

Отже, джерельна база дослідження представлена інформацією у низці архівних документів та періодичних видань, що допомагають всебічніше розкрити характер відносин між владою та селянством у період НЕПу. Щодо сучасної історіографії проблеми дослідження, необхідно зазначити, що дослідники сьогодні аналізують маловідомі чи раніше заідеологізовані аспекти цих відносин, намагаючись дати їм об'єктивну оцінку.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАЖО (Держархів Житомирської області). Ф. Р. 12. Оп. 1. Спр. 2. Постанови, циркуляри ВУЦВК, РНК УСРР, міністерства внутрішніх справ та відділу управління Волинського губвиконкому. 491 арк.

2. ДАЖО. Ф. Р. 28. Оп. 1. Спр. 1122. Звіт та матеріали до нього про економічне становище губернії. 550 арк.
3. ДАЖО. Ф. Р. 28. Оп. 6. Спр. 70. Відомості про хід надходження єдиного сільськогосподарського податку, кошториси на будівництво приміщень та звіт про роботу Ляховецького райвиконкому. 51 арк.
4. *Радянська Волинь*. №95 (1549). 13 серпня 1927 р.
5. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923-1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000.1168 с.
6. Власюк І. М. Проблеми землеустрою селянських господарств Волинської округи у період нової економічної політики (1921-1928 рр.). *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. Т. 8. С. 75-81
7. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. 208 с.
8. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси : ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.
9. Лазуренко В. М. Радянське фермерство як альтернатива сталінській колективізації. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 24-31.
10. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
11. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20 - 30 роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2000. 19 с.
12. Фареній І. А. Кооперація доби НЕПу: невігдана історія походження. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 60-66.

Олександр Левковський,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. *Г. А. Міщук*)

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Дуже важливу і основну групу джерельної бази при дослідженні теми Голодомору в Україні становить свідчення людей, які пережили цю трагедію. Відтворюючи життєвий досвід кожної конкретної людини, свідка трагедії, можна не лише показати справжні масштаби людського горя, але й підтвердити або розширити офіційну документальну базу досліджень. Суб'єктивний момент, безперечно, присутній в таких свідченнях, люди з тих чи інших причин можуть гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів. Однак і в інших джерелах присутній суб'єктивний підхід укладача офіційних документів.

Своєрідність ситуації, відтвореної у свідченнях – спогадах очевидців, дозволяє здійснити неупереджений підхід до оцінки її об'єктивності та

використання в історичних дослідженнях. Саме в такому розумінні оцінює відомий дослідник Роберт Конквест, адже вважає, що «найціннішим у цих спогадах – особливо якщо вони походять від самих селян – є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру». Своїми спогадами – роздумами та переживанням і болем – вони спільно складають усну історію в якій немає жодного слова вигадки, і кожна розповідь, смерть бланжана до Бога, останній зойк і волення вмираючого – правдиві. До цього їх спонукає пам'ять про ті жорстокі часи і невимовний біль за втратами [6 с.20].

Вже наприкінці 20 - х на початку 30 -х років ХХ ст. було необхідно здійснити джерелознавчий аналіз спогадів. Тому професор Джеймс Мейс зазначав, що саме спогади є тим найціннішим джерелом для оцінки духовної шкоди, завданої українському народові. Як ми бачимо з сучасних праць, які побудовані саме на усних свідченнях про Голодомор 1932 – 1933 років, цей вид джерел дає нам унікальний матеріал для етнографічного дослідження. Свідчення очевидців містить детальну інформацію, яка не знайшла відображення в архівних документах, а саме : про зміну у поведінці та світогляді селянства в умовах жорстокого голоду, а також як він вплинув на повсякденне життя та традиційну народну культуру.

Фіксація розповідей свідків нині надзвичайно актуальна, адже з кожним роком можливості цієї роботи обмежуються. За двома видами свідчень, перший від літніх людей, очевидців, і другий – перекази батьків, родичів, сусідів молодому поколінню, яке народилося після голоду, отримуємо унікальні дані, не відображені в офіційних документах.

Також Дж. Мейс зазначав: «Завдання історика просіяти всі доступні джерела, щоб відбудувати те, що він вважає найближчим до того, що насправді відбулося. Усна історія є одним таким цінним джерелом, адже від них тих подій не залишають мемуарів».

В.К. Борисенко слушно зауважила, що усні свідчення про геноцид відкривають досі незнайомі сюжети та версії. Публікуючи свідчення очевидців Валентина Борисенко поглиблює джерелознавчий аналіз в контексті усної історії [1,с.63].

До важливих джерел цієї групи ми також можемо віднести книгу свідчень та спогадів очевидців Голодомору, зібрані та впорядковані Л. Коваленко та В. Маняком. Збірник містить близько шести тисяч свідчень про голод – геноцид так інші насильства [7]. Вона має потужний польовий матеріал регіонального характеру. Книга меморіал – це перша спроба в українській книговидавничій практиці зібрати свідчення тисяч людей, що вціліли, вижили в навалі голодоморі, а тепер своїми словами оповідають, як це було, по – своєму принизливо розкривають причини та наслідки найбільшого злочину сталінізму. Ще в книзі вміщено також документи та коментарі науковців. У своєму коментарі Л.Б. Коваленко наголошує на потребі дослідження духовних втрат, яких завдала українському народові злочинна політика тоталітарної системи на селі. Найголовніша заслуга авторів книги у тих принципових висновках, до

яких вони прийшли на рубежі 1980 -1990 –х років, у кваліфікації трагедії українського народу як Голодомору – геноциду.

Історичним довідником про жахіття трагедії наших співвітчизників стала серія з 10 томів, виданих за редакцією о. Ю. Мицика[8,9]. Спогади зібрані впродовж багатьох років і доповнені документальним матеріалом, дають можливість проаналізувати наслідки Голодомору.

Серед групи джерел варто назвати книги регіонального характеру, які містять опубліковані документи, усні свідчення, архівні матеріали та імена людей, що померли від голоду в Житомирській області.

Досить важливою є «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область» [5]. Ця книга є результатом клопітких, сподвижницьких зусиль багатьох людей, котрі через серце і душу пропустили наповненні страшною правдою спогади очевидців, опрацювали тисячі й тисячі документальних свідчень. На основі архівних та опублікованих джерел і свідчень громадян, що були свідками Голодомору 1932 – 1933 років, відтворено одну з найтрагічніших сторінок Житомирщини ХХ століття.

Наступне джерело "Книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років у Житомирському районі", в даному джерелі опубліковані архівні матеріали, що стосуються Житомирського району та згадуються імена та свідчення людей, які пережили Голодомор у 1932 – 1933 роках[3].

У 1992 році вийшов з друку збірник «Колективізація і голод в Україні. 1932 – 1933» [4]. Збірник містить 403 документи. Для підготовки даного збірника в основному були використані в основному фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також подано численні документальні свідчення діяльності обласних та районних ланок щодо реалізації політичної лінії, диктованої московським партійним центром. Можемо відзначити особливість даного збірника полягає в тому, що в ньому досить велика кількість людських документів – листів, заявок, скарг та прохань.

У 2006 році вийшла збірка «Український хліб на експорт: 1932 – 1933 років»[10]. Праця містить 214 документів. Тривала та копітка робота дозволила упорядникові подати досить важливі матеріали інформативного характеру, які стосувались експорту українського хліба в роки, коли мільйони наших співвітчизників умирали голодною смертю. Цінність цих документів є важливою не тільки з точки зору усвідомлення ролі вивезення хліба в творенні Голодомору, але й для пояснення позиції провідних світових держав щодо злочинної внутрішньої політики керівництва СРСР.

У 2007 році була видана книга Голодомор 1932 – 1933 років: документи і матеріали (681 документ) [2]. Це масштабніший в українській едичійно-археографічній практиці збірник з цієї теми. В ньому вміщено документи з понад 20 центральних та регіональних архівосховищ України і Росії. Найбільшу інформаційну цінність становить великий масив документів і матеріалів вищого політико утворюючого рівня (постанови Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, РНК СРСР і РНК УСРР, місцевих партійних та радянських органів установ ДПУ суду, прокуратури, міліції, листування Й. Сталіна, Л. Кагановича,

В. Молотова, С. Косіора, В. Чубаря та інших) численні звернення селян – листи, заяви та прохання до державних установ. Опубліковані також щоденникові записи очевидців голоду. Вміщено матеріали зарубіжних дипломатичних представництв, організацій української еміграції, міжнародної громадськості.

Фіксація розповідей свідків нині надзвичайно актуальна, адже з кожним роком можливості цієї роботи обмежуються. За двома видами свідчень, перший – від літніх людей, очевидців, і другий – перекази батьків, родичів, сусідів молодому поколінню, яке народилося після голоду, отримуємо унікальні дані, не відображені в офіційних документах. Кафедра всесвітньої історії в рамках проведення архівної практики проводить роботу зі збору свідчень очевидців голоду, аналіз яких відкриває нові сторінки трагічного минулого українського народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борисенко В.К. Усні свідчення про геноцид. *Пам'ять століть*. 2003. №3. С.62-73.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали /упоряд. Р. Пиріг. Київ: ВД «Київо-Могилянська академія. 2000. 470с.
3. Книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років у Житомирському районі. Житомир: Видання М. Косенко, 2008. 319 с.
4. Колективізація і голод на Україні : зб. док. і матеріалів / упоряд.: Г. М. Михаличенко, Є. П. Шаталіна. Київ, Наук. думка, 1992. 733 с.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область. Житомир:Полісся, 2008. 1116с.
6. Петасюк О.І. Морально – психологічні аспекти голодомору як тоталітарного методу. Київ: Наук.світ, 2008. 20с.
7. 33-й: голод: народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л.М. Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ: Радян. письменник, 1991. 584 с.
8. Український голокост. 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. 2-ге вид. / Упоряд. о. Ю. Мицик. Т. 1. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. 296 с.
9. Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика. Т. 10. Київ, 2014. 527 с.
10. Український хліб на експорт : 1932 – 1933. / За ред. В.Сергійчука. Київ, 2006. 432с.

Ришард Шарненков,
здобувач ІV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: д. і. н., проф. Г. М. Стародубець)

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКА ВІЙНА 1939-1940 РР. В ІСТОРІОГРАФІЇ

В історіографії російсько-фінської війни 1939 – 1940 гг. виділяють два великі періоди. Перший період хронологічно можна визначити часом від появи

перших публікацій з проблем так званої Зимової війни в 1939 р. до розпаду СРСР у серпні-грудні 1991 р. До нього застосовна умовна назва «радянський». Історія війни у цей час оцінювалася лише з позицій марксистсько-ленінської ідеології. Другий історіографічний період починається з кінця 1980-х років і характеризується різким посиленням критики офіційної концепції війни, переглядом підсумків попередньої історіографії та формуванням нових методологічних підходів у наукових дослідженнях. За хронологією цей період можна називають «пострадянським» чи «сучасним».

За ступенем наукового аналізу та узагальнень провідну роль в історіографічному доробку теми відіграють монографії, дисертації, наукові та науково-популярні статті в періодичній пресі, тематичних збірниках, довідково-енциклопедичних виданнях та ін. Серед яких варто виділити дисертацію Авілкіна О.М. «Радянсько-фінляндська війна 1939 – 1940 рр. у вітчизняній історіографії»[2].

До самостійної групи літератури відносяться популярні книги та брошури, розраховані на масового читача. Серед цієї категорії джерел слід виділити «Таємниці фінської війни» Б.В. Соколова, складену з урахуванням рукопису П. Аптекаря «Радянсько-фінська війна 1939 – 1940рр.»[9]. Ці книги включають як думки самих авторів, так і посилання на офіційні документи.

Як події війни, так і її історіографія відображені у значній кількості документальних матеріалів, що дозволяють не тільки створити об'єктивну та всебічно аргументовану картину подій, що вивчаються, але глибше зрозуміти процес їх наукового осмислення. У цій категорії необхідно виділити працю «Зимова війна 1939 – 1940 гг. у документах НКВС» [6].

Характеристика зовнішньої політики України Фінляндії у спільній монографії фінських і російських дослідників «Зимова війна» 1939-1940. політична історія» починається безпосередньо з утворення незалежної фінляндської держави. Автори роботи вперше у російській історіографії заявили про глобальну зміну політичної спрямованості Фінляндії в 1940-х роках. До цього в історіографії проголошувалась відданість Фінляндії до політики Німеччини [7].

Найнеоднозначнішим питанням в історіографії «незнаменитої війни» є питання причин цієї війни. Історики мають три погляди з цього приводу: традиційна, ревізійністська і думка істориків «нової хвилі». За традиційною версією винуватцем у війні є Фінляндія. Цієї точки зору дотримувалися переважно радянські історики. Серед сучасних істориків теж знайдуться ті, хто її підтримує (наприклад, професор М.І. Баришніков) [5]. Ревізійністська думка представлена роботах К.Александрова, Б. Соколова, П. Аптекаря [3; 9]. Суть її полягає в тому, що вся вина початку війни лежить на плечах СРСР. Історики «нової хвилі» визнають взаємне перетин геополітичних інтересів СРСР, Німеччини, Франції та Англії на Скандинавському півострові, а отже, вплив усіх цих країн і спричинив початок війни [6].

Незважаючи на те, що підсумки війни мають своє відображення в офіційних джерелах (мирний договір, ухвали та ін.), однак і в них є спірні

моменти. Насамперед це стосується людських втрат. Тут цікавим є той факт, що фінські дані занижені, дані ж росіян надто перебільшені. Ще одне спірне питання про переможців і переможених, оскільки обидві країни досить сильно постраждали у війні, неможливо виявити, хто переміг, а хто програв війну насправді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авилкин А. М. Основные аспекты развития отечественной историографии советско-финляндской войны 1939-1940 гг. *Научно-информационный журнал «Армия и общество»*. 2010. №2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnyye-aspekty-razvitiya-otechestvennoy-istoriografii-sovetsko-finlyandskoy-voyny-1939-1940-gg>.
2. Авилкин А.М. Советско-финляндская война 1939-1940 гг. в отечественной историографии: авто-реф. дис... канд. истор. наук 07.00.09/ А.М. Авилкин; Военный университет. М, 2010. 24 с.
3. Аптекарь П. Советско-финские войны. М.: Эксмо, Яуза, 2004. 384 с.
4. Барышников В.Н. От прохладного мира к зимней войне: Восточная политика Финляндии в 1930-е годы. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. 353 с.
5. Барышников Н.И. Советско-финляндская война 1939-1940 гг. *Новая и Новейшая история*. 1989. № 4. С. 28-41.
6. Зимняя война 1939-1940 гг. в документах НКВД: По материалам Архива Управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по городу Санкт-Петербургу и Ленинградской области / Сост.: Бернев С.К., Рупасов А.И. СПб. : Информационно-издательское агентство «ЛИК», 2010. 320 с.
7. Зимняя война 1939-1940. Книга первая. Политическая история. М. : Наука, 1998. 383 с.
8. Никифоров Ю., Субханкулов Р. Освещение истории советско-финляндской войны 1939--1940гг. в отечественной историографии. *Руська Правда*. URL: <http://www.ruska-pravda.com/monitoring-smi/6935--19391940-.html>.
9. Соколов Б. Тайны финской войны. М., 2000.
10. Тайны и уроки зимней войны. 1939-1940. СПб.: ООО «Издательство Полигон», 2000. 544 с.

Марина Панчук,
здобувачка І курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: д. і. н., проф. Г. М. Стародубець)

САТИРИЧНИЙ ПЛАКАТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОПАГАНДИ В СРСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Період Другої світової війни для СРСР став, без перебільшення, переломним. Прояви цього можемо спостерігати як в політичній, так і в економічній та соціальній сферах. Способи впливу на населення, які традиційно використовувалися системою радянської пропаганди, застосовувалися і під час Другої світової війни, однак з певними особливостями. У даному контексті

доцільно виокремити радянський сатиричний плакат, який був широко розповсюджений в даний період.

У різні роки питання використання сатиричного плакату як інструменту радянської пропаганди було предметом дослідження багатьох науковців. Серед них можна виокремити О. Маєвського [2], [3], А. Яковлєва [7], Д. Шалигіну [6], А. Снопкова [5] та ін.

Мета статті полягає у визначенні особливостей використання сатиричного плакату в СРСР у пропагандистських цілях; характеристиці основних рис сатиричних плакатів в СРСР за часів Другої світової війни; аналізі впливу даного засобу пропаганди серед населення.

В умовах, коли потреба мобілізації населення та масовий підйом бойового духу ставали пріоритетними питаннями, проблема вибору засобів пропаганди набувала нового забарвлення. Сатира та карикатура, що знайшла свій зовнішній прояв, зокрема на політичному плакаті, ставала все більш популярною. Для того, аби надати вказаному жанру «правильного» ідеологічного спрямування, фактично усі спеціалісти, які займалися сатирою чи її науковим дослідженням, були підконтрольні радянській владі. У свою чергу, сама сатира як жанр передбачала в даному випадку викривлення всього, що було ворожим або небезпечним для радянського народу [7, с. 82-83].

Щодо завдань сатири на даному етапі, то їх можна окреслити через призму тих цілей, які мав сатиричний журнал «Перець». Серед них, насамперед, варто виокремити потребу мобілізації та виховання мас, утвердження єдиної думки в соціумі, формування світогляду населення держави. Гумор в даному відношенні сприймався як зброя у ході персоналізації та викривлення суттєвих недоліків ворога як внутрішнього, так і зовнішнього. Відповідно, перед населенням поставала задача – викоринити будь-які прояви ворожих елементів [1, с. 129].

На початку Другої світової війни, коли образ ворога став більш конкретним, плакатне мистецтво, у тому числі через сатиру, стало досить доцільним. Вже 22 червня 1941 р. був створений ескіз плаката «Нещадно розгромимо і знищимо ворога!», де у сатиричному світлі було зображено А. Гітлера, у якого була пронизана рука багнетом червоноармійця.

Окремо варто розмежувати плакатну продукцію, яка мала своєю цільовою аудиторією фронт і тил. Якщо в першому випадку основною метою було зображення персоніфікованих подвигів, покликаних популяризувати героїзм, то у ситуації з тилом ключовою виступала сатирична спрямованість. Це проявлялося у зображенні ворогів смішними, недолугими, нікчемними. Основним засобом для реалізації цих завдань виступав плакат [3].

Цікавим аспектом є визначення особливостей поширення плакатів, оскільки для того, щоб мати безпосередній вплив на населення, потрібно забезпечити чітку логістику та доведення ідеологічної інформації до радянського населення. В даному відношенні графічні зображення могли надсилатися з центру або ж виготовлятися безпосередньо на місцях. По мірі звільнення територій, починаючи з 1943 р. поширення пропагандистських

плакатів набувало ширшого розмаху. За часів окупації плакати створювалися місцевими жителями і поширювалися партизанами. Твори мали переважно сатиричний та карикатурний характер, завдяки чому висміювався окупаційний лад. Пізніше питання створення та поширення агітаційних сатиричних матеріалів перейшло до повноважень Відділів агітації та пропаганди обкомів партії [6, с. 194].

Якщо розглядати питання тем, які висвітлювалися в радянському сатиричному плакаті більш широко, то варто звернутися до проблем міжнародної політики, що набували значної ваги. Внесок союзників значно применшувався при створенні плакатної продукції, натомість, провідні позиції займав СРСР. Навіть, якщо плакати, де було зображено і силу союзників, мали місце, то часто у супроводі з цитатами Й. Сталіна [3, с. 141-142].

Отже, враховуючи як зовнішньополітичні умови, так і саму суть тоталітарного суспільства, поширення радянських сатиричних плакатів ставало дієвим інструментарієм пропаганди під час Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Єремєєва К. Перчити і приперчувати!: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу "Перець"). *Український історичний журнал*. 2018. №1. С. 126-140.
2. Маєвський О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 207-217. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2013_16_19
3. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 268 с.
4. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939-1945. М.: Эксмо, 2008. 312 с.
5. Снопков А. Е. Плакаты войны и победы. 1941–1945. 2005. 240 с.
6. Шалигіна Д. Плакатна пропаганда в Україні в період Другої світової війни / Зб. наук. праць. Х., 2005. С. 115–127.
7. Яковлев А. В. Радянський варіант сатири як засіб боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами тоталітарного режиму середини ХХ ст.. *Історичні і політологічні дослідження*, 2017. С. 80-89.

Наталія Феценко,
здобувачка I курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: д. і. н., проф. Г. М. Стародубець)

ПОВСЯКДЕННЯ ЛЮДИНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЗМІ

В коло проблем, що є до цих пір актуальними відносяться події порівняно недалекого минулого – періоду пізнього сталінізму. Хоча про період,

пов'язаний з іменем Й. В. Сталіна, радянські історики вже багато чого написали, проте в світлі розкриття раніше таємних документів чимало сучасних дослідників постало перед новою кількістю фактів та проблем.

Зважаючи на це, важливим стають дослідження історії повсякденності, яка, на відміну від етнографічної традиції вивчення побуту, цікавиться не лише матеріальними умовами життя людей, а також їх життєвими проблемами, світоглядом, емоційними реакціями, звичаями. Саме у повсякденному житті звичайного народу відображається реальний стан справ у державі.

Радянська історична наука приділяла питанням побуту, повсякденної свідомості широких народних мас СРСР дуже мало уваги. Лише в багатотомних виданнях з історії робітничого класу і селянства, що вийшли вже в перебудовні 1980-і роки, є розділи про рівень життя рядових трудівників промисловості і сільського господарства, дуже обережно говориться про труднощі і невирішені проблеми в соціальній сфері. Натомість в сучасній історіографії ця тема знайшла свого дослідника. Висвітленню окремих аспектів повсякденного життя епохи пізнього сталінізму різних категорій населення присвячені праці М. Міщенко, В. Даниленко, М. Федченко, В. Кононенка, О. Ісайкіної [2], Г. Стародубець [8, 9]. та ін.

Мета статті – розкрити особливості повсякдення радянської людини повоєнного десятиліття крізь призму ЗМІ.

Дослідження повсякдення основних верств радянського суспільства у період пізнього сталінізму показало, що людям буквально доводилося виживати.

Повсякденне життя колгоспного селянства у період пізнього сталінізму було важким – усі сили були направлені на заробіток трудовнів, що було подібним до кріпацтва. Колгоспникам доводилося нести подвійне трудове навантаження, адже головним способом заробітку для більшості сімей була торгівля продукцією особистого підсобного господарства [7, с. 77].

У друкованих засобах інформації праця селян відображалася дуже часто. Однією з провідних тем публікацій газет були питання розвитку сільського господарства та тваринництва. Матеріали, присвячені цим темам, зустрічаються у кожному номері та підписані, як правило, прізвищами агрономів, завідувачів сільгоспвідділів райвиконкому, артільей. Як приклад наведемо матеріал, у якому читачам повідомляють, що «не покладая рук, трудяться колхозники сельскохозйственной артели «Знамя труда». В этом году они сделали свой колхоз миллионером. Борясь за высокий урожай, здесь получили в среднем по колхозу по 11,5 центнера зерновых с гектара, а в бригаде тов. Здоровцова – по 13,3 центнера. Озимая пшеница на площади 606 дала урожай по 17,4 центнера...»[1].

Одним з важливих напрямків культурно-просвітницької роботи людей повоєнного періоду була організація колективів художньої самодіяльності. Незважаючи на те, що часто колективи сільської художньої самодіяльності організовувалися наспіх, погано забезпечувалися музичними інструментами, костюмами, керівники їх не мали належного професійного рівня, завдяки їх

зусиллям сільські жителі отримували можливість для самореалізації. Репетиції, виступи на сцені, поїздки на районні, а часом і на обласні огляди самодіяльності робили їхнє життя яскравішим, різноманітнішим, а комусь допомагали знайти свій шлях у житті [5, с. 50]. У ЗМІ це явище відображалось достатньо активно: «Колхозники сельхозартели «Комсомолец» тепло приветствовали соседей и остались довольны их концертом. Особенно им понравились выступления Михаила Матвиенко, Валентины Пустовойтенко и др.» [4].

Реалії післявоєнного часу в різних містах СРСР також були важкими: городяни жили в умовах нестачі продуктів харчування, у складних житлових умовах. Усе це змушувало людей розраховувати на власні сили і шукати різні способи вирішення проблем – продавати домашні речі, здійснювати обмін із жителями села тощо. Архівні матеріали містять тисячі скарг, прохань, вимог громадян забезпечити їх необхідним одягом. Готовий одяг купували порівняно рідко, матеріальні можливості були дуже обмеженими, та й у вільному продажі речей було надзвичайно мало.

Пам'ять людей про післявоєнну міську повсякденність відобразила не тільки прийняті (відповідно до моральних засад радянської людини) способи подолання продовольчих труднощів: гострий дефіцит продуктів призвів до зростання так званої господарської злочинності і перш за все всіляких махінацій з продовольчими картками. Деякі посадові особи, такі як уповноважені з видачі карток, продавці магазинів, не голодували, оскільки займалися розкраданнями [7, с. 11]. Про це свідчать і матеріали ЗМІ: «При производстве следствия было установлено, что заведующий Вязовским сепараторным пунктом Кучеров Николай Иванович и другие работники занимались хищением молокопродуктов... Приговором от 17 июля 1957 года осудил Кучерова к двум годам лишения свободы. Другие его сообщники также наказаны» [3].

Радянська молодь у період пізнього сталінізму багато працювала (у колгоспах, на підприємствах), що також знайшло своє відображення у ЗМІ: «По-стахановски трудятся токари комсомольцы Василий Батурин, Николай Карпов и Николай Веревкин. Они вырабатывают по 2-3 нормы. Не уступает токарям слесарь-комсомолец Николай Образов» [6]. Було місце також і для відпочинку – вечорами дівчата і юнаки відвідували сільські клуби або збиралися на посиденьки, а в містах – відвідували будинки культури.

Отже, реалії післявоєнного часу в селах та містах СРСР також були важкими, що відображалось у повсякденному житті населення: селяни і городяни жили в умовах нестачі продуктів харчування, у складних житлових умовах. Усе це змушувало людей розраховувати на власні сили і шукати різні способи вирішення проблем.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дебелый В. Люди передового колхоза. *За сталинский урожай*. 01.01.1953 р.

2. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.0. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2006. 20 с.
3. *Маяк комунізму*. №74, 15.09.1957 р.
4. Мишенин Л. Дали концерт. *Маяк комунізму*. 27.10.1957 р.
5. Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на проблему. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* / Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
6. Передовикам ремонту. *За сталинський урожай*. 15.01.1953 р.
7. Сиваков А.П. Невыдуманная жизнь в XX веке: Воспоминания. очерки. Рассказы. Рязань, 2008. 162 с.
8. Стародубець Г. Повсякденне життя партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей у період пізнього сталінізму (середина 1940 – початок 1950-х) / Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів Торунь : Liha-Pres, 2021. С.47-74
9. Starodubets G., Popp R. The Policy of Sovietization of the Western Regions of Ukraine in 1944–1953 through the Propagandist Symbols and Rituals. *Studia Historica Nitriensia*, 2020, vol.: 24, number: 2, P. 412-426.

Галина Міщук,
к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ПРЕСА ПРО РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1948 РОКУ: МЕТОД ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У системі історичних джерел періодична преса займає істотне місце. Жодне історичне дослідження подій, явищ, фактів нового і новітнього часу не обходиться без звернення до матеріалів періодики, а перед дослідниками виникає питання критичного ставлення до матеріалу та співставлення з іншими джерелами. Автор джерела переслідує певну мету розкриваючи відомості про об'єктивні події та з часом те, що було інформацією для задоволення певних потреб стає історичним джерелом. При вивченні теми «Югославія в післявоєнні роки», вагомим джерелом з історії радянсько-югославського конфлікту 1948–1956 років є тогочасна періодична преса. З'являється можливість порівняльного аналізу та критичного розгляду джерел. Прорадянський матеріал містять газети «Правда», «Известия», «Правда України», «Радянська Україна», які публікували стенограми нарад та з'їздів комуністичної партії, відстоювали правильність зовнішньополітичного курсу партії і знаходилася під жорсткою цензурою КПРС. Зарубіжні газети – органи югославських комуністично-політичних мігрантів: «Под заставом интернационализма» (НР Румунія), «За соціалістичну Югославію», «Нове борбе» (НР Чехословаччина), «Наперед» (НР Болгарія), які також контролювалися комуністичною партією та засуджували політику Й.Броз Тіто[1]. Позбавлені тотального контролю з боку партії та

держави, нейтральними змістовними джерелами є югославські газети «Борба», «Политика», а також зарубіжні періодичні видання «Руде право», «Жиче Варшави», «Юманіте», «Уніта», «Женьмінь жібао», «Битва», «Елефтерія» [4].

Вже в перші повоєнні роки керівництво СРСР орієнтувало країни Східної і Південної Європи, на “соціалістичну перспективу”. Уряд Югославії, керуючись нею, приступив до проведення соціально-економічних реформ та розбудови органів державної влади за досвідом СРСР. Згідно з положеннями Договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу Радянський Союз отримав можливість тримати при уряді Югославії радників, у т.ч. і військових, певну частину військ та інший персонал. У 1948 році у країнах Центрально-Східної Європи з ініціативи СРСР була організована інформаційна широка компанія, зміст якої полягав у прагненні керівництва Радянського Союзу підпорядкувати Комуністичну партію Югославії своєму впливу, та не допустити проведення “антиленінських” економічних реформ. На нараді Комінформбюро, яка відбулася 27-28 квітня 1948 року, була прийнята резолюція “Про становище в КПЮ”. У ній були підтверджені радянські звинувачення на адресу керівників Югославської компартії.

У газеті «Правда» 8 вересня 1948 р. була опублікована стаття «Куди веде націоналізм групи Тіто в Югославії»[3], яка була підписана «ЦеКа». Але автором був Й.Сталін. Цей текст був «Резолюцією Інформбюро про стан справ у Комуністичній партії Югославії». У ньому повідомлялося, що на нараді Інформаційного бюро комуністичних та робочих партій (Комінформу), яка відбулася 20—22 червня в Бухаресті, був обговорений стан справ у Комуністичній партії Югославії, а також засуджувалася політика, що проводилася нею. Складена в грубому тоні та вкрай образливих висловах, ця резолюція закінчувалася закликком до «здорових сил Компартії Югославії, вірних марксизму-ленінізму, «змінити нинішніх керівників і висунути нове інтернаціоналістське керівництво КПЮ» [3].

Наступне засідання Інформбюро в Угорщині в листопаді 1949 р. На ньому за доповіддю румунського партійного керівника Георге Георгіу-Дежа була прийнята резолюція «Югославська Компартія у владі вбивць та шпигунів» [2]. Не зважаючи, що “кліку Тіто” звинуватили у переході, за вказівкою англо-американських імперіалістів, від “буржуазного націоналізму до фашизму”, уряд Югославії продовжував соціально-економічні перетворення за взірцем Радянського Союзу.

При цьому ще пару років тому маршала Тіто вважали героєм, а КПЮ заслужила найвищу оцінку за свою вірність ідеалам марксизму-ленінізму. Тепер лідер югославських комуністів став найогиднішим персонажем, який радянська пропаганда могла запропонувати населенню.

Протягом 1949-1952рр. на кордонах Югославії з прорадянськими сусідами було зафіксовано близько п'яти тисяч місцевих збройних сутичок. І масштабна інформаційна війна могла перетвориться на звичайну.

У жовтні 1951 р. У США вийшов скандальний спецвипуск популярного журналу *Colliers*. Команда відомих журналістів, політологів та письменників

представила найбільш вірогідний сценарій Третьої світової війни, поданий у формі документального звіту про майбутнє. За даними журналу, все розпочалося із замаху на Йосипа Броз Тіто та радянського вторгнення в Югославію. [2].

Потепління у радянсько-югославських відносинах наступило у 1953 році після смерті Й.Сталіна. Югославію стали розглядати як важливий зовнішньополітичний суб'єкт на Балканах. З 1954 року відновлюються двосторонні радянсько-югославські економічні зв'язки, а в 1955-1956 роках нормалізувалися відносини як по державній, так і по партійній лініях.

Аналіз газетних публікацій на досліджувану проблему, які за змістом розділені на три типи: прорадянський; антитітовський; помірковано-нейтральний, в тогочасному висвітленні преси демонструє, що конфлікт був штучним. Багато звинувачень — надумані й необґрунтовані, вони були приводом, а не причиною конфлікту.

Список використаних джерел та літератури:

1. Драгослав Михаиловић - Истина о страхама - Печат ...URL.: <http://www.pecat.co.rs/2020/07/dragoslav-mihailovic-istina-o-strahotama/>
2. Иосиф vs Иосип. 60 лет назад в СССР стартовала ... URL.: https://zn.ua/SOCIUM/iosif_vs_iosip__60 лет_nazad_v_sssr_startovala_antiyugoslavskaya_kampaniya.html
3. Сталин И.В. Сочинения. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. Т. 18. С. 509–515.
4. Geoffrey Roberts. Ideology, calculation, and improvisation: spheres of influence and Soviet foreign policy 1939–1945. *Review of International Studies*. 1999. P. 672. URL: [http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/ ..](http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/)

Артур Мальований,
здобувач IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **Л. В. Гуцало**)

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ 1979–1990 Р. В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Маргарет Тетчер є знаковою політичною фігурою Великої Британії. Вона стала символом 80-х років ХХ століття не лише для Сполученого Королівства, але й для всього світу. Перша жінка прем'єр-міністр Великобританії, «залізна леді», як охрестили її таблоїди, завдяки всебічному реформуванню держави, і напрямку який отримав назву тетчеризм. Тетчер зуміла відновити британську економіку та імідж країни як світової держави. Маргарет Тетчер не раз ставала об'єктом критики і дискусій.

Ряд британських істориків визнали її найгіршим прем'єр-міністром за останні 100 років. На їхню думку, вона зруйнувала занадто багато хорошого в суспільстві, і створила надто багато поганого, а потім залишився тільки соціальний та моральний вакуум, в якому егоїстичні багатії з легкістю руйнували ще більше з того, чого потребували інші. З іншого боку апологети М. Тетчер парирують, говорячи про те, що при ній почала розвиватися вільна торгівля, вона зробила британську економіку ринковою та приборкала профспілки.

Велику увагу приділено висвітленню особистості М. Тетчер в історичній науці. Дослідження Porter В. «Margaret Thatcher and the Historians» [6], що вийшло 1994 року, стало однією з перших праць, у якому було поставлено питання про образ леді Тетчер у колі професійного історичної спільноти. До робіт, присвячених основним етапам життя Маргарет Тетчер, можна віднести роботу Денискіної В.Я «Политический портрет М.Тэтчер.» [5]. Примітна праця Clarke J. «Margaret Thatcher's Revolution Revised Edition: How It Happened and What It Meant.», яка вийшла у 2006 році. Ця книга заснована на переконанні, що через одну людину – Маргарет Тетчер – англійцям вдалося повністю трансформуватися, змінити світогляд, цінності та життєвий уклад, політичну та економічну реальність [4].

Мета статті – дослідити історіографію внутрішньої політики Великобританії 1979-1990 років.

«Тетчерське десятиліття» продовжує залишатися однією з найпопулярніших тем англійської історіографії, привертаючи увагу британських істориків. Їхній інтерес пояснюється тим, що саме в період правління М. Тетчер у Великій Британії відбулися серйозні зміни в економічному та соціально-політичному житті держави.

Серед біографічних робіт, написаних на підставі серйозного аналізу особистості М. Тетчер, можна виділити ті, що написані людьми, які або співпрацювали з нею, або добре знали її особисто. Перші книги, що з'явилися наприкінці 1970-х років, про неї містять найбагатший «багаж» даних про її сім'ю, містечко, в якому вона народилася і виросла, шкільні та університетські роки, про перші кроки в політиці.

Найкращим зразком є книга відомого британського журналіста та коментатора Бі-Бі-Сі Хьюго Янга «One of us. The political biography of Margaret Thatcher». Автор постарався заново оцінити консервативного лідера. Він докладно розглядає події, пов'язані з приходом уряду Тетчер до влади, але практично нічого не говорить щодо ролі прем'єр-міністра в проведенні соціальних реформ у країні. Автор віддає належне Тетчер у тому, що стосувалося її участі у виробленні програми партії та перетворення партії консерваторів у виразницю інтересів нації. Також він відрізняє позитивне значення включення Тетчер до низки гасел соціальної спрямованості, і до передвиборчої програми своєї партії, що дозволило їй зібрати додаткові голоси виборців та здобути перемогу на виборах 1987 року [7, с. 121].

Особливо хотілося відзначити дослідження Р. Блейка присвячених безпосередньо історії консервативної партії, її організаційній структурі та ідеології. У його монографії висвітлюється історія консервативної партії з часу партійного лідерства Піля аж до приходу до влади уряду Тетчер [2, с. 73].

У цій роботі були докладно розглянуті соціально-політична обстановка. Серед причин спаду реформаторської активності консервативного уряду Блейк відзначає неможливість поєднання внутрішньополітичних перетворень у соціальних сферах, які вимагали великих фінансових витрат, що підірвали і без того мізерний бюджет, який мала Велика Британія.

Значним проривом у дослідженні соціальної тематики стала монографія Едгелла та Доука. На основі великого фактичного матеріалу автори розглядають еволюцію консервативної партії, її реакцію на соціально-економічні зміни. Істотним моментом для партії вони вважають переорієнтацію в певний момент на завоювання симпатій простих громадян, та забезпечення тісного союзу останніх із представниками бізнесу. Едгел і Доук внесли суттєвий внесок у розробку питання щодо ролі соціального реформізму в еволюцію консервативної партії, розглянувши програму торі, а також показали ставлення до нових принципів існування консервативної партії та її членів – від рядових торі до представників керівництва [3, с. 93].

Дослідження, що з'явилися переконливо доводять, що інтерес до тетчерської доби, історії консервативної партії цього періоду та її діяльності в галузі соціального реформування анітрохи не вичерпався. Наочне підтвердження цьому є видання у 1990 року стаття П. Алкока, яка представляє собою фундаментальне вивчення основних соціальних інститутів британського суспільства XIX-XX століття. Найдокладніше в цій роботі розглянуто прийняте у соціальній сфері законодавство, наслідки та значення їх введення у життя. Докладно характеризується суспільно-політичне та соціально-економічне життя країни цікавого для нас періоду [1, с. 88].

Таким чином, у англomовній історіографії досі не з'явилося поглибленого, фундаментального дослідження внутрішньої політики уряду Тетчер, хоча її окремі аспекти знайшли відображення у багатьох роботах, присвячених цьому періоду. Тим не менш, існуюча на даний момент література з цієї теми та значна кількість різноманітних джерел дозволяють проаналізувати проблему та зробити відповідні висновки. Загалом історики дотримуються тієї точки зору, що на момент приходу до влади М. Тетчер, Великобританія перебувала в занепаді та кризі у всіх сферах суспільства. Однак завдяки жорсткості проведеного курсу реформування в дусі неконсервативних ідей вдалося подолати багато кризових явищ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Alcock P. The End of line for Social Security: The Thatcherite Restructuring of Welfare. *Critical social policy*. 1990. Vol. 3. P. 88-105.
2. Blake R. The Conservative party from Peel to Thatcher. London : Methuen, 1985. 298 с.

3. Edgell St., Douke V. A measure of Thatcherism. London: Harper Collins Academic, 1991. 271 p.
4. Clarke J. Margaret Thatcher's Revolution Revised Edition: How It Happened and What It Meant. L. : A&C Black, 2006. 224 p.
5. Денискина В. Я. Политический портрет М.Тэтчер. М., ИНИОН, 1991. 77 с.
6. Porter V. Margaret Thatcher and the Historians // *Twentieth Century British History*. L., 1994. 387 с.
7. Young H. One of us. The political biography of Margaret Thatcher. L., 1989. 324 с.
8. Брайлян Є. Про Маргарет Тетчер. Місце в історії. 2019.
URL: <https://soundcloud.com/radionv/mstse-v-stor-gor-braylyan-pro-margaret-tetcher-160519>

Наталія Жураховська,
здобувачка II курсу другого (магістерського) рівня
вищої освіти історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **І. М. Власюк**)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КАЗАХСТАНІ ТА УЗБЕКИСТАНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розпад СРСР і поява в Центральній Азії (далі – ЦА) нових незалежних держав, докорінно змінили геополітичну ситуацію в регіоні і навколо нього. Це не лише вплинуло на геополітичні процеси в Євразії, а й виявило важливість ЦА у глобальній геополітиці.

У роки незалежності Казахстану та Узбекистану, кардинально змінилися сутність та зміст історичної науки, яка має велике значення при здійсненні стратегії подальшого розвитку держав та для відродження національної самосвідомості її громадян. Важливий науковий доробок, присвячений проблематиці нашого дослідження, складають праці казахстанських і узбецьких науковців, які звернулися до проблематиці зміни політичного та економічного устрою у державах ЦА.

У праці Ж.М. Медеубаєвої проаналізовано внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на розвиток зовнішньої політики Казахстану. Особливу увагу авторка роботи приділяє енергетичним ресурсам, геополітичному становищу республіки, розвитку країни за умов глобалізації [4].

Окрему складову наукового доробку російської історіографії складають наукові праці, присвячені дослідженню саме ЦА регіону, або окремим його складовим, у яких вивчено різноманіття тенденцій, явищ та процесів що відбувались у Казахстані та Узбекистані, а також особливості, притаманні саме цьому регіону. Так, Є.Ф. Троїцькому у своїй статті вдалося продемонструвати фактори, що призвели до формування багатовекторної моделі зовнішньої політики РФ та Казахстану в новому тисячолітті [6]. У 2015-2016 рр.

опубліковано статтю О.Ю. Курникіна, присвячену російсько-казахстанському співробітництву [3].

Р. Джангужин аналізував результати перетворень, що відбулися у країнах ЦА, які вже за перше десятиріччя незалежності змогли стати самостійним суб'єктом світової політики. автор проаналізував проблеми, які виникали у країнах та у суспільстві під впливом тенденцій регіоналізації й глобалізації ринків, інформаційного простору й універсальності культур [1].

Вивченню казахстанських ініціатив щодо співпраці з Євросоюзом у 2000-2010 роках, присвячено статтю Р.С. Курмангужина, у якій виділено основні етапи розвитку взаємовідносин Казахстану та ЄС [2].

Серед американських дослідників, які займалися проблемами геополітичної зацікавленості США регіоном ЦА, можна зазначити Л. Джонсона [7], Р. Менона [8], Ф. Старра [9]. У своїх дослідженнях вони висловлюють певний скепсис американській політиці в регіоні, скерованій на протистояння впливу РФ, адже в них не було впевненості в тому, що США візьмуть на себе відповідальність за безпеку в регіоні.

У монографії М. Б. Олкотта «Другий шанс для Центральної Азії» зазначено, що держави ЦА не використали жодну із можливостей, надану їм для демократизації своїх режимів саме через позиції правлячих еліт і схильності західних країн до підтримки консервативних урядів [5, с. 51].

Загалом, західна історіографія на тему дослідження не є великою.

Отже, всі вищезгадані праці свідчать про значне просування вперед історичної науки республік за роки незалежності. У той самий час, їх аналіз показує, що у різноманітті порушених вченими проблем, тема трансформацій соціально-політичної структури Казахстану та Узбекистану на початку ХХІ ст., залишається поки що недостатньо вивченою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Джангужин Р.Н. Казахстан постсоветский. Киев: Союз, 2002. 258 с.
2. Курмангужин Р.С. Республика Казахстан – Европейский Союз: казахстанские инициативы по сотрудничеству с Евросоюзом (2000-2010) : автореф. дис. канд. истор. наук. Москва, 2015. 25 с.
3. Курныкин О.Ю. Внешняя политика Казахстана и перспективы российско-казахстанских отношений. *Дневник АШПИ*. 2016. № 32. С. 271-276.
4. Медеубаева Ж.М. История формирования внешнеполитической доктрины Республики Казахстан (1991-2010 годы): Монография. Астана, 2012. 288 с.
5. Олкотт М. Б. Второй шанс для Центральной Азии. Москва-Вашингтон. 2005. 487 с.
6. Троицкий Е.Ф. Внешняя политика Казахстана: формирование и развитие (1992-2000 гг.). *Вестник Томского государственного университета*. 2010. №337. С. 96-99.
7. Jonson L. The new geopolitical situation in the Caspian Region. *The Security of the Caspian Sea Region*. – *Stockholm International Peace Research Institute*.: Oxford Univ. Press, 2001. 219 s.
8. Menon R. In the Shadow of the Bear. Security in Post-Soviet Central Asia. *International Security*. Summer 1995. P. 149–181.
9. Starr F. A Partnership for Central Asia. *Foreign Affairs*. Volume 84. Number 4. 2005. P. 164.

Володимир Ліберда,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня
вищої освіти історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **І. М. Власюк**)

ПРЕЗИДЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Е.ШЕВАРНАДЗЕ ТА М.СААКАШВІЛІ У ГРУЗІЇ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Особливості розвитку незалежної Грузії вивчали ряд дослідників, зокрема З. Бежанішвілі, Д. Берулава, Л. Буракова, А. Єгіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разоренова та ін. Для проведення оцінки економічних реформ часів президента М. Саакашвілі є досить корисним вивчення монографій Л. Буракової та Н. Мендковича, оскільки згадані праці ілюструють протилежні точки зору щодо ефективності змін у Грузії та їх впливу на майбутнє держави.

Зокрема, звернемо увагу на праці з новітньої історії Грузії, в яких розкривається стан зовнішньої політики Грузії, становлення і перші кроки цієї держави на шляху до європейської інтеграції.

Про п'ятиденну війну 2008 р. між Грузією та Росією видано збірник статей М. Барабанова, А. Лаврова, В. Целуйка «Танки серпня», у якому: проаналізовано досвід військового будівництва в Грузії при президентстві Саакашвілі; здійснено повну хронологію подій війни, що дозволяє проаналізувати весь перебіг війни; досліджено втрати з обох сторін [1].

Напрями зовнішньополітичного вектору розвитку Грузії досліджував З.З. Бахтурідзе. У своїй статті він проаналізував трансформаційні процеси на пострадянському просторі на прикладі взаємовідносин між Грузією та Росією; події, що вплинули на вибір зовнішньополітичної концепції грузинської держави; дослідив військовий конфлікт між Грузією та Росією, зробивши власний прогноз щодо подальшого розвитку відносин Грузії із світовою спільнотою, з метою пошуку нового союзника [2].

До другої групи можна віднести праці грузинських та зарубіжних дослідників, що досліджували загальні процеси європейської та євроатлантичної інтеграції та окремі дослідження реформ в Грузії. Тут варто згадати дослідника Д. Т. Сухіашвілі та його праці: «Роль Європейського Союзу у процесі врегулювання російсько-грузинського конфлікту» (стосунки між ЄС та Росією лишилися мирними, адже Захід був залежний від енергоносіїв Росії, тому Росія залишилась у вигаді) [3]; «Реформи в Грузії, як невід'ємна частина інтеграції до Європи» (доведено, що частина проведених реформ в Грузії були успішними, що вплинуло на процеси євроінтеграції країни) [4]; «Каспійській регіон у міжнародних відносинах» (проаналізовано ситуацію в державах каспійського басейну та зовнішній вплив на розвиток та орієнтацію цих держав [5].

У праці Л.Таркхіншвілі «Грузія: шлях до демократії» проведено детальний аналіз становлення та шлях Грузії при розбудові демократичної держави. Визначено проблеми і шляхи вирішення їх в умовах переходу від радянської системи до демократії. Розкрито питання кроків в фінансовій сфері, а саме впровадження національної валюти – ларі, шляхи подолання гіперінфляції, та початок приватизації. Описані політичні трансформації що дозволило стабілізувати політичну ситуацію в державі, що дозволило прийняти ряд важливих законів, створити банк Грузії, прийняти Конституцію Грузії, хоча не вдалося подолати територіальну кризу в регіонах в яких був вплив колабораційних сил, а саме в Абхазії і Північній Осетії. Також основним висновком даної праці є те, що Грузія та її суспільство дозріло до демократичних змін, що призвело до західного вектору розвитку держави [6].

Варто також відзначити працю О. Боднарчука «Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні», у якій він ґрунтовно досліджує проблематику подолання корупції в Грузії та виділяє основні пріоритетні напрями, що вплинули на антикорупційні успіхи Грузії [7].

Процеси економічної трансформації Грузії, реформи (у т. ч. реформу поліції) досліджувала Л. Буракова. Вона обґрунтовує важливість проведення реформ, аналізує чинники, що спонукали до початку цих реформ та їхній результат; фактори, що позитивно і негативно вплинули на проведення ряду реформ; інноваційні кроки, які були прийняті М. Саакашвілі та його командою [8].

Отже, аналізуючи історіографію сучасного розвитку Грузії, можна дійти висновку, що тема трансформаційних процесів всередині країни та зовнішньополітичних векторів під час президентської діяльності Е. Шеварнадзе та М. Саакашвілі знайшла своє відображення у ряді наукових досліджень, що дають можливість дати їм більш об'єктивну оцінку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Танки августа / М. С. Барабанов, А. В. Лавров, В. А. Целуйко; под ред. М. С. Барабанова. Москва, 2009. 144 с.
2. Бахтуридзе З. З. Направление внешнеполитического курса Грузии при Президенте Саакашвили. Санкт-Петербургский государственный университет, г. Санкт-Петербург, Россия. URL: file:///C:/Users/Руслан/Downloads/npravlenie-vneshnepoliticheskogo-kursa-gruzii-pri-prezidente-saakashvili.pdf
3. Сухіашвілі Д. Т. Роль Європейського Союзу у процесі врегулювання російсько-грузинського конфлікту. *Гілея: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 44. С. 750-755.
4. Сухіашвілі Д. Т. Реформи в Грузії, як невід'ємна частина інтеграції до Європи. *Гілея: зб. наук. пр.* 2012. Вип. 61. С. 710-713.
5. Сухіашвілі Д. Т. Каспійській регіон у міжнародних відносинах. *Вісник Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету.* 2010. Вип. 1-2. С. 30-34.
6. Таркхіншвілі Л. Грузія: путь к демократии? URL: https://case-research.eu/uploads/zalacznik/2016-12-19/9042527_109r.pdf
7. Боднарчук О. Г. Боротьба з корупцією в Грузії: досвід для вивчення та наслідування в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 71. С. 349-356.

Давид Сергійчук,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня
вищої освіти історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **І. М. Власюк**)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЗАКАВКАЗЗЯ У НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Вивчення впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на суспільно-політичний розвиток пострадянських країн Закавказзя може бути корисним для країн, у яких відбувалися протягом останніх 30 років трансформаційні процеси. Ситуація в нашій державі за роки незалежності має низку спільних рис із тим, що визначає посткомуністичний розвиток вказаних країн. Для України важливим є вивчення досвіду політичних перетворень таких країн, як Азербайджан, Вірменія та Грузія, які перебувають на півшляху до демократії або авторитаризму, перш за все для того, щоб попередити негативні тенденції, через які перехідні суспільства не можуть розвиватися.

В рамках даної теми варто зазначити, що питанням суспільно-політичного розвитку пострадянських країн Закавказзя присвячено наукові праці та практичні розвідки таких науковців та практиків, як: І. Мамедлі, В. Мусаєв, М. Науменко, Р. Кулієв, А. Орманбаєв, В. Папава, О. Ткач, Ю. Сігов, З. Бежанішвілі, Д. Бєрулава, Л. Буракова, А. Єгіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разорєнова та ін.

Зосередимось на короткій характеристиці суспільно-політичного розвитку пострадянських країн Закавказзя. Незважаючи на проблеми і труднощі в розвитку Грузії, в даній країні все ж зберігаються певні позитивні тенденції, які дають підстави стверджувати, що трансформаційно-модернізаційні перетворення тут, хоч і повільно, але просуваються. Зокрема, Грузія досягла значного прогресу в покращенні умов ведення бізнесу. Свідченням цього стало її переміщення з 23 на 16 місце у міжнародному рейтингу «Doing Business-2017» (Україна посіла у ньому 80-у позицію із 190-ти). Грузія залишається однією з найбільш сприятливих країн світу за показниками економічної свободи [1].

На сьогодні одним із стратегічних завдань сучасної Грузії залишається рух на зближення з Європейським Союзом (далі – ЄС). Величезною перешкодою на цьому шляху є слабка економіка. Голова фонду «Проект непереможна Грузія» З. Бежанішвілі вважає, що країні не вдається використати для досягненні відчутного економічного прогресу ані сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру та вигідне геополітичне розташування, ані режим вільної торгівлі

зі США та ЄС, ані родючу землю та чудовий клімат, ані будь-які інші фактори [2].

Стосовно політичної та виборчої ситуації варто зазначити, що у Грузії діє змішана виборча система: з 150 депутатів 77 обираються за пропорційною системою, 73 – у мажоритарних округах. Прохідний бар'єр для партії становить 5%. Слід відзначити і таку особливість політичного життя Грузії, як практично абсолютне несприйняття кожним наступним з грузинських президентів політичної лінії свого попередника. Це інколи призводило до різких змін, які несприятливо відображалися на рівні соціально-економічного розвитку держави. Поряд з успішною реалізацією змін мали місце й невдачі, і провали, проте позитивний ефект реформ значно перевищує їхні негативні наслідки [1].

Декларацією про незалежність та Конституцією Республіки Вірменія визначено спрямованість на побудову демократичної держави. Попри це, експерти «Freedom House» станом на 2016 р. за рівнем демократії віднесли Вірменію до країн із напівконсолідованим авторитарним режимом [3]. Це свідчить не лише про фактичний провал суспільно-політичної модернізації у розумінні досягнення стабільності політичного розвитку як запоруки соціально-економічного прогресу, а й про серйозні складнощі та проблеми, які спіткали країну на новому історичному етапі її розвитку.

Про ступінь успішності процесу перетворення у пострадянських країнах, як зазначають фахівці, може свідчити прийняття нових конституцій, впровадження багатопартійності, забезпечення незалежності судової системи, зміцнення демократичних інститутів, наявність дієвої політичної опозиції, активність громадянського суспільства, функціонування незалежних засобів масової інформації [4].

У Вірменії склалися специфічні традиції інституту президентства. Починаючи з 1991 р. було обрано трьох президентів, кожен з них переобирався на другий термін. Третю каденцію не передбачено Конституцією. Кожен із президентів ініціював конституційну реформу, поступово трансформували президентську систему у напівпрезидентську, а згодом – на парламентську. Конституційні реформи у Вірменії перетворилися на постійний елемент політичного процесу.

Однією з характерних особливостей сьогоденного політичного поля Вірменії є верховенство великих або відносно великих партій на тлі майже повного зникнення або маргіналізації середніх і дрібних політичних сил. Причиною цього є, з одного боку, використання адміністративного ресурсу і зв'язки з бізнесом перших, з іншого, – відсутність чіткої ідеологічної установки та брак фінансово-організаційних ресурсів у других [1].

У пострадянській Вірменії за умов швидкого розвитку партійної системи етап становлення політичних організацій передував становленню та розвитку неурядового сектору, і це відсунуло громадянське суспільство на другий план. Фінансування громадських організацій у Вірменії відбувається виключно з-за кордону: відповідними структурами з ЄС, США, діаспорою. Через це їхня діяльність постійно зазнає критики з боку влади. Тим не менше, громадянське

суспільство Вірменії поступово набуває цінний досвід організації громадянського опору, який поки ще належить переосмислити і взяти з нього уроки на майбутнє.

Азербайджан розпочав кардинальну перебудову економіки шляхом формування ринкових відносин, здійснення масштабної приватизації [5, с. 50]. Результатом цього стало створення нової за своєю суттю моделі – азербайджанської моделі економічних реформ і розвитку [6].

Азербайджан, як і інші пострадянські держави, зіткнувся з багатьма проблемами, найбільш вразливою з яких був збройний конфлікт з Вірменією за Нагірний Карабах. Значні резерви нафти й газу дозволили сподіватися на швидке вирішення проблем транзитного періоду [7, с. 66].

Умовно політичний розвиток пострадянського Азербайджану можна поділити на три періоди. Перший період – це революційно-демократичний період, коли на чолі держави стояли лідери «Народного фронту», які прагнули кардинальної перебудови політичної системи. Другий етап – це десятиріччя правління Гейдара Алієва, яке характеризується поверненням до авторитарних методів управління державою, паралельно з формальною розбудовою демократії. На третьому етапі, який розпочався у 2003 р. з переходом влади в країні до Ільхама Алієва, відбулося поглиблення авторитарних тенденцій.

Слід відмітити, що Конституція Азербайджану гарантує свободу висловлювань у засобах масової інформації та забороняє державну цензуру [8]. Проте уряд жорстко контролює медіа – використовуються численні методи обмеження свободи преси та незалежності засобів масової інформації. Найбільш широко використовується метод економічного тиску [5, с. 54].

Щодо діяльності громадських та неурядових організацій, то формальних перешкод не існує. Однак такі проблеми як, обмежені ресурси, соціальна апатія та поступова ліквідація політичних можливостей перешкоджають їх діяльності.

Зазначимо, що згідно міжнародних рейтингів Азербайджан є однією з найбільш корумпованих країн у світі. За індексом навантності корупції у державному секторі країни «Трансперенсі Інтернешнл 2017», в якому оцінка 0 – дуже високий рівень корупції, а 100 – вкрай низький рівень корупції, Азербайджан посідає 122 позицію зі 178-ми з оцінкою 31 [9]. На основі вищезазначеного можемо стверджувати, що незважаючи на те, що здобувши незалежність, дані країни взяли курс на створення ліберально-демократичного суспільства, процеси демократизації й лібералізації у регіоні виявилися складними й піддалися спротиву, що безпосередньо пов'язано з внутрішніми та зовнішніми чинниками трансформації. Це, у свою чергу, призвело до того, що політичні системи Вірменії й Грузії не є конкурентними, а розпад формальних інститутів в таких умовах призвів до їх заміщення неформальними, тоді як в Азербайджані встановився авторитарний тип режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ

- «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
2. Двали Г. Грузия стала одним из наиболее популярных туристических направлений. URL: <http://kommersant.ru/doc/3187848>
3. Iskandaryan. A. Nation in transition 2016. URL: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/NiT2016%20Armenia.pdf>
4. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 128-134.
5. Пашасва К.Ф. Чинники політичної трансформації країн Південного Кавказу: дис. доктора філософії: 052. Одеса, 2021. 203 с.
6. Бишкекский протокол. URL: http://www.parliament.am/library/LGH/doc_9.pdf
7. Юнусов А. Независимый Азербайджан двадцать лет спустя. *Южный Кавказ – 20 лет независимости*. Тбилиси: Фонд Фридриха Эберта, 2011. С. 66-87.
8. Конституция Азербайджанской Республики. URL: <https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTg5MDMvMDkvY3dodDN2dzF0X0tvbnN0dXRpc3lhX1JlVUy5wZGYiXV0?sha=83f38924a4086483>
9. 2017 Corruption Perceptions Index // Transparency International. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017

Владислав Бережницький,
здобувач І курсу другого (магістерського) рівня
вищої освіти історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **І. М. Власюк**)

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ МАКЕДОНІЇ У 90-Х РР. ХХ – ХХІ СТ.

Історіографія Македонії охоплює значну кількість праць українських та зарубіжних істориків. Проте, на сьогоднішній день мало наявних досліджень, які б охопили усю історію становлення політичної системи Македонії у 90-х рр. ХХ – на початку 20-х рр. ХХІ ст. розглянули усі сторони утворення й розвитку цієї держави. Здебільшого, інтерес професійних істориків зосереджений на одному, досить вузькому спектрі розвитку: політичному або економічному, культурному чи науковому.

Загалом, наукові роботи з вивчення становлення політичної системи сучасної Македонії умовно можна згрупувати за напрямками дослідницького інтересу:

1) становлення незалежної держави слов'ян-македонців та розвиток політичної системи Республіки Македонія (з 2019 р. – Північна Македонія): Митревська Ягода, Колосков Є.А, Усатенко О.О., Марчук Р.П., Довгялло М.С., Головін Д.О., Скларов С.А., Вулевич М.Л.

2) політичний аспект розвитку міждержавних відносин: Січна Г.В.,

Поскребишев Є.С., Петрушенко Г.Г., Блажевич Є.О., Мирончук А.С.;

3) міжетнічні відносини та збройне протистояння: Третьякова М., Танєв Б., Ямбаєв М.Л, Степанова Є.К, Романенко С.А., Мариніна П.В., Донєв Й., Цветановська М., Стрельчук Н.

Проаналізуємо окремі з названих праць. Зокрема, Колосков Є. А. в своїй монографії «Країна без назви: зовнішньополітичний аспект становлення македонського господарства (1991-2001 рр.)» намагався довести, що зовнішньополітичний чинник виявився вирішальною у формуванні македонської держави. Спочатку македонське керівництво під час боротьби за визнання було змушене підлаштовуватися під вимоги міжнародного арбітражу в рамках ЄС. Пізніше різні місії спостереження НБСЄ/ОБСЄ, Ради Європи, ЄС, НАТО безпосередньо впливали на формування громадських інститутів.

Тимчасову угоду з Грецією 1995 р. було підписано під тиском Заходу. Фактично, саме втручання міжнародних сил припинило воєнний конфлікт 2001 року [1].

Український історик Усатенко О.О. в роботі «Виникнення та суспільно-політичний розвиток Республіки Македонія (1991–2006 рр.)» докладно аналізує історичні передумови проголошення Республіки Македонія, її конституційно-правове становлення та міжнародне визнання. Розкрито особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Македонії. Окремо висвітлено внутрішні та зовнішні причини, хід, врегулювання та наслідки етнополітичного конфлікту 2001 р. у країні [2].

Автори Головін Д. О., Склярів С. А. в статті «Нове македонське питання: сучасний етап розвитку» докладно проаналізували договори між Скоп'є та Афінами, як у розрізі балканської регіональної повістки, і у ширшому контексті міжнародної безпеки. Серйозні односторонні поступки, на які пішло македонське керівництво заради врегулювання відносин із Грецією, заморожування історичної суперечки з Болгарією та збереження недовіри між македонцями та албанцями після Охридської угоди 2001 р. не дають підстав говорити про можливе вирішення нового македонського питання у доступній для огляду перспективі [3].

Вулевич М. Р. у своїй праці «Республіка Македонія: історія становлення суверенної та незалежної слов'яно-балканської держави» виявив особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Македонії, що полягали у недостатній політичній культурі, зумовленій нерозгалуженістю демократичних традицій; вираженні якостей культурно-етнічної гетерогенності суспільства [4].

Січна Г.В. у статті «Визнання Республіки Македонія і позиція Греції в 1990 роках» висвітлила врегулювання відносин між Грецією і Македонією, що виражено в конфлікті навколо назви нової держави, процесі визнання Македонії та в питанні про національні символи молодшої держави [5].

Українські історики Г.Г.Петрушенко, Є.О.Блажевич, А.С.Мирончук окреслили співробітництво України та Республіки Македонія у науково-технічній сфері, яке полягає у формі співпраці Національної академії наук

України та Македонської академії наук та мистецтв. Характерною особливістю українсько-македонських наукових зв'язків є тенденція до їх розширення [8].

Н. Стрельчук досліджує у науковій роботі конфлікт 2001 р. у Македонії та роль НАТО і ЄС у його вирішенні» проблему конфлікту 2001 р. в Македонії, зосереджується на визначенні ролі НАТО та ЄС у його вирішенні, яка на думку автора сприяла стабілізації ситуації в країні [6].

Російська дослідниця М. Третьякова у монографії «Албанське питання у внутрішній політиці» детально проаналізувала виникнення албанського питання, розглянула причини виникнення військового конфлікту в 2001 році, та вивчила вплив на нього зовнішнього фактора в особі ООН та сил НАТО . Охарактеризувала Охридську мирну угоду та її вплив на подальший політичний розвиток Македонії [7].

Отже, проаналізувавши ступінь наукової розробки даної теми, зазначимо, що дослідження проблеми розвитку політичної системи Македонії у 90-х роках ХХ – ХХІ ст. на сучасному етапі ще неповно відображено в українській та зарубіжній історіографії. Переважно автори звертаються до вивчення лише вивчення загальної історії Македонії, окремих аспектів політичного життя, недостатньо уваги приділяють вивченню міждержавних контактів у сфері культури, науки та релігії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Колосков Е. Страна без названия: внешнеполитический аспект становления македонского государства (1991-2001 гг.). Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. 276 с.
2. Усатенко О.О. Виникнення та суспільно-політичний розвиток Республіки Македонія в (1991-2006 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2009. 22 с.
3. Головин Д. О. Складов С. А. Новый македонский вопрос: современный этап развития. *Международная аналитика* II (2). Москва, 2020. С.68-90.
4. Вулевич М. Республіка Македонія: історія становлення суверенної та незалежної слов'яно-балканської держави. *Правова держава*. 2001. Вип. 12. С. 534-548.
5. Січна Г.В. Визнання Республіки Македонія і позиція Греції в 1990 рр. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки*. С.121-125.
6. Стрельчук Н. Конфлікт 2001 р. у Македонії та роль НАТО і ЄС у його вирішенні. *Історична панорама*. Вип. 2. Чернівці, 2006. С.22-32.
7. Третьякова М. Албанский вопрос во внутренней политике Македонии (1991-2001): дис. канд. ист. наук. Москва, 2018. 285 с.
8. Петрушенко Г.Г., Блажевич Є.О., Мирончук А.С. Наукові відносини України та Республіки Македонія. *Наука і наукознавство*. 2005. № 3. С.65-72.

Сергій Тичина,
здобувач IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. *Л. В. Гуцало*)

ІСТОРИОГРАФІЧНА ОЦІНКА АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ. БУША МОЛОДШОГО

Перемога Республіканської партії на виборах 7 листопада 2000 р. привела на пост президента США відомого політика – Джорджа Уокера Буша, званого як Джордж Буш Молодший. Початок президенства Дж. Буша Молодшого у США позначився терористичними актами 11 вересня 2001 р. що грандіозно вплинули внутрішню доктрину і зовнішню політику США.

Вивченням зовнішньої політики «жорсткої гегемонії» США у період президенства Дж. Буша Молодшого у 2000 – 2008 рр. займалися Н. Погоріла, яка досліджувала зовнішню політику США на початку ХХІ ст. [7], М. Рижков [6], які зосередили свої дослідження на ролі особистісного і державного чиннику у формуванні зовнішньополітичного курсу.

Мета статті: проаналізувати зовнішню політичну діяльність США за президенства Дж. Буша Молодшого у 2000 – 2008 рр. та дослідити роль особи Дж. Буша Молодшого на формування, становлення зовнішньополітичного курсу США.

Зовнішня політика США за часів адміністрації президента Джорджа Уокера Буша, є однією з найбільш популярних тем для дослідження не лише для американської історіографії, а така що привертає значну увагу когорта вчених по всьому світі у вивченні зовнішньополітичних протиріч і трансформацій, що мали вплив на світову історію. Їхній інтерес спричинений тим, що зовнішня політика адміністрації Дж. Буша молодшого у США, змінила свій зовнішньополітичний орієнтир, що зразу ж відзначилося на зміні у зовнішній політиці, спричинивши нові геополітичні процеси, що раніше не були характерним для зовнішньої політики США за часів минулих попередників – президентів і їх адміністрацій.

У висновках основних стратегій США до приходу Дж. Буша у Білий дім досить часто можна помітити жорстку критику, зокрема у монографії Едмонда Креймера «Великі дебати». Ось, що він пише: «Тепер вже стало трюїзмом, що у нас відсутній консенсус стосовно головної стратегії. Відбуваються жваві дебати, але відсутні видимі фаворити як серед зовнішньополітичних еліт, так і серед загальної публіки, хоча кожен, здається, міг би посприяти адміністрації Б. Клінтона. Виходячи з тону дискусії, надто багато зосереджено на специфічних виборах, що мають швидко бути реалізовані. Існують нарікання на те, що США пливають за течією, не мають стратегії, розігруючи поведінку в

кожній кризі, що відбувається. Дехто вважає, що Сполучені Штати можуть впасти жертвою «владної самовпевненості». Для інших США – винятково примирливі стосовно інших держав. Деякі оглядачі прогнозують на основі прискорення американської винятковості й, згідно з незаперечними законами природи, появу антитези, або нової великої держави, або ворожого альянсу. Багато таких, що інформують про перенапругу, імперську чи іншу, наслідком якої стане вичерпаність, поетапна чи інша. Ці дебати відбувалися переважно наприкінці 1998-1999 рр., показавши ознаки триваючого одужання, щонайменше, в наступні роки. Ще один аспект відсутності головної стратегії є особливо очевидним тим, хто працює в міністерстві оборони. Незважаючи на мінімальний зв'язок Національної військової стратегії і Національної стратегії безпеки адміністрації Б. Клінтона, військове керівництво і адміністрація, схоже, не дотримуються однакових поглядів. Пріоритетними показниками цього роз'єднання є побічні протиріччя в питаннях, які належать до важливих питань що представляють життєвий інтерес, а також стосовно того, що виправдовує застосування військової сили» [1, с. 25].

«Вояжем навколо батька» назвав таку ситуацію один із творців неоконсерватизму – Джон Мордехай Подгорець в своїй монографії «ush Country. How Dubya Became a Great President While Driving Liberals Insane» [3, с.27]. Нагадавши, що в Сполучених Штатах вже був один подібний випадок президентств батька і сина (Харрісони, відповідно в 1841 і 1889 – 1893 рр.), він проводить умовну аналогію з сучасною ситуацією у тому сенсі, що «інший син», Бенджамін Харрісон, привів країну до глибокої економічної депресії наприкінці XIX століття.[3]

Пріоритети міжнародно-політичної діяльності, традиційно визначені в рамках всіх великих стратегій США у парадигмі забезпечення національних інтересів США, ґрунтувалися на працях неоконсервативних ідеологів і політологів. Беручи витоки в давніх працях В.Ліппмана про союзи і альянси у зовнішній політиці [2], вони актуалізуються і адаптуються до позицій сучасності авторами праць «The Unipolar Moment» Ч. Краутхеммером [4] і «Свобода від страху» Д. Кеннеді [1], відомим політиком і дослідником Р.Золіком [5], на той час доктором політичних наук та майбутнім помічником президента з питань національної безпеки і державним секретарем К.Райс [5]

Особливий підхід до формулювання головної стратегії США належить прибічникам так званого «ліберального реалізму», серед яких вирізняються Г.Ікенберрі та Ч.Купчан. У статті на цю тему [2] вони наголошують, що Сполучені Штати фактично втрачають статус світового гегемона внаслідок односторонності, яку сповідує адміністрація Буша. Його головна стратегія, з їхнього погляду, помилкова, оскільки в її основі неоконсервативна ідея, взята на «озброєння» від 1979 р., про міжнародну систему як побічний продукт американського верховенства. Орієнтація винятково на воєнне домінування, врешті-решт, на їхню думку, може стати самоціллю без видимих здобутків для американської нації і суспільства. На противагу ізоляціоністам і багатьом реалістам традиційного ґатунку, Г.Купчан обстоює тезу про те, що «Реальна

Демократія» не може бути стримана економічними і безпековими інтересами в їх вузькому розумінні. Тим самим підводиться висновок про те, що головна стратегія США має залишатися вірною моральним принципам американської зовнішньої політики.

Але найбільш загальну і, безперечно, фундаментальну ідею щодо наповнення всіх без винятку головних стратегій зовнішньої політики США дав керівник глобальних програм Центру міжнародних відносин Дж.Гершман як один з ключових учасників доповіді, що була ним підготовлена спільно з експертами з Інституту політичних досліджень під промовистою назвою «Безпечна Америка у безпечному світі» [8].

Отже, історіографія адміністрації президента Дж. Буша молодшого є достатньо популярною тематикою для вивчення і опрацювання. Нам про це свідчать різноманітні праці науковців по всьому світі, але перш за все масовіть розгляду цієї тематики серед американських істориків, політологів, менеджерів, економістів, дипломатів, їх напрацювання представленні як у формі різноманітних есе, монографій, статей, відгуків, та і у досить серйозних фундаментальних працях як дипломні, дисертаційні роботи і публікації на просторах Інтернету, видання книг. В цілому перерважна більшість істориків американського походження дає більш негативну оцінку діям адміністрації Дж.Буша молодшого, посиляючись на негативні наслідки для США після президенства Дж Буша молодшого і його адміністрації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Brzezinski Z. The Choice. Global Domination or Global Leadership. New York: Basic Books, 2004. 240 p .
2. Rustow D.A. Democracy: A Global Revolution. Chicago: Foreign Affairs, 1990. №4. P. 76-85.
3. Podhoretz J. Bush Country. How Dubya Became a Great President While Driving Liberals Insane. New York: Sant Martin's Press, 2004. 276 p.
4. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment. *Foreign Affairs*. 1990/91. Vol. 70. №1. P. 23-33.
5. Hoffmann S. A New World and Its Troubles. *Foreign Affairs*. 1990. Vol. 69. №4. С. 115-122.
6. Рижков М. М. Стратегії стримування у зовнішній та безпековій політиці США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 102(1). С. 5-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2011_102%281%29__4
7. Погоріла Н. О. Концептуальний вимір зовнішньої політики США на початку ХХІ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. №16. С. 291-298.
8. Steven Pifer, interview by Bernard Gwertzman, "Delivering Tough Love to Ukraine, Georgia", July 23, 2009, Council on Foreign Relations. URL: <https://www.cfr.org/interview/delivering-tough-love-ukraine-georgia>, (accessed on December 29, 2020).

Аліна Медун,
здобувачка II курсу другого (магістерського) рівня
вищої освіти історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЕСЕЇСТИКИ ПІД ЧАС НАПИСАННЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ «РЕВОЛЮЦІЇ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» (ЗА ІСТОРИЧНОЮ ПУБЛІЦИСТИКОЮ О. ЗАБУЖКО)

Публіцистика є специфічним видом історичних джерел, тісно пов'язаним з мистецтвом, філософією, наукою, релігією, історією. З публіцистичних творів дослідники можуть почерпнути інформацію, присвячену актуальним проблемам і явищам щоденного суспільного й громадського життя. Основним завданням даного дослідження було висвітлення революційних подій новітнього періоду історії України у публіцистичних творах письменниці О. Забужко. Слід зазначити, що під час роботи з історичною публіцистикою науковець стикається з рядом проблем. На відмінну від наукових текстів, які будуються на загальних принципах наукових досліджень у публіцистичних творах автор осмислює історичні події та факти з суб'єктивної точки зору та дає власну суб'єктивну оцінку історичним процесам. З одного боку такий погляд на події дає змогу досліднику в буденних явищах, побачити прихований зміст, дослідити події з іншого ракурсу. З іншого ж – суб'єктивізм висловлювань автора є однією з головних проблем під час дослідження публіцистичного тексту науковцем. Оскільки для історика важливо на основі принципу історизму, науковості, об'єктивності, всебічності та цілісності скласти об'єктивну оцінку явищ чи подій.

Слід зазначити, що кожен жанр публіцистики як вид джерела має свої специфічні способи дослідження. Тому, основне завдання дослідника полягає у висвітленні особливостей кожного виду джерела. Під час роботи з інформаційним жанром (інтерв'ю, замітка, інформаційна кореспонденція та ін.) важливо описати факти, події, явища, передати думку автора щодо конкретного питання. Робота з джерелами аналітичного жанру (коментар, стаття, рецензія, лист, огляд, звернення) передбачає аналіз та осмислення явищ і подій. В роботі з готовими текстами – виступами авторів, аналізі художніх творів і публікацій в пресі – важливо полемізувати з ними чи підтримувати їх [2].

Для всебічного вивчення особливостей джерельної бази, поставленої мети і завдань дослідження було обрано відповідні методологічні принципи та методи, які покликані забезпечити всебічне розкриття предмету дослідження.

При написанні роботи було дотримано принципів об'єктивності та історизму. Вони передбачають розгляд історичних процесів у тому вигляді, в якому вони відбувалися в дійсності та вимагають від дослідників їх вивчення

шляхом зіставлення фактів на підставі наукового підходу. Використання цих принципів дозволило розширити знання з досліджуваної проблеми та найбільш повно підійти до її об'єктивної оцінки. Зокрема, принцип об'єктивності допоміг звільнитися від політизованих оцінок у висвітленні теми дослідження, упереджених думок і висновків.

Прагнення до об'єктивності та отримання достовірних даних про обраний об'єкт дослідження зумовили критичний підхід до вивчення використовуваних джерел і наявної історіографії. Використовуючи велику кількість щоденникових записів, інтерв'ю, статей О. Забужко, у роботі було висвітлено її думки та погляди на революційні події в їх різноманітності та суперечливості [1].

Заради об'єктивності дослідження було використано один з сучасних методологічних підходів, який був запропонований у дослідженні О. Удада. Цей підхід дозволяє виділити два аспекти, які впливають на аналіз історичних джерел:

1) джерело не є об'єктивним відображенням події, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно подає подію через світосприйняття автора, що його створив» [4].

Принцип історизму дозволив дослідити еволюцію поглядів письменниці О. Забужко на революційні події, оцінити їх з урахуванням всіх конкретних історичних умов і хронологічної послідовності.

Системний підхід сприяв формуванню відповідного адекватного формулювання суті проблеми, що розглядається у конкретних науках і вибору ефективних шляхів її дослідження. В загальному, методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових частин. Тому для дослідження даної теми було зібрано велику кількість матеріалів, які дали змогу скласти цілісну картину поглядів письменниці на події Помаранчевої революції та революції Гідності.

Дотримуючись і поєднуючи принципи наукового пізнання, було забезпечено науковість і достовірність у висвітленні подій Помаранчевої революції та революції Гідності.

У роботі також використані спеціальні методи історичного дослідження: історико–порівняльний (використовувався при зіставленні поглядів письменниці з точками зору різних дослідників про революційні події), історико–системний, описово–розповідний (застосовувався при описі діяльності українських політичних лідерів), а також метод конкретно–історичного аналізу, ретроспективний, структурний, синхронний, проблемно–хронологічний методи [1].

Використовуючи історико–хронологічний метод, вдалось висвітлити події та явища історичного процесу у їх достовірності та часовій (хронологічній)

послідовності. Внаслідок цього було відтворено процес перебігу Помаранчевої революції та революції Гідності зі специфічними та загальними рисами.

Завдяки методу конкретно–історичного аналізу було розглянуто процес зміни поглядів письменниці на події революцій з плином часу.

Метод перспективного аналізу дозволив визначити наслідки революцій новітнього періоду історії України на основі аналізу сучасної історіографії.

Відповідно до порівняльно–історичного методу у роботі було зіставлено революції новітнього періоду історії України з іншими кольоровими революціями на пострадянському просторі. Визначено вплив українських революцій на революційні процеси в інших посткомуністичних країнах.

Ретроспективний метод було використано для відображення причинно–наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій даного періоду. В роботі було послідовно розкрито перебіг революційних подій в процесі історичного руху з метою виявлення впливу на події та явища міжнародного життя.

Структурний метод був використаний для аналізу тих явищ політичної історії, що змінювався в залежності від зміни державних лідерів.

Використання синхронного методу дозволило співставити погляди інших дослідників з думками О. Забужко, знайти в них спільні та відмінні риси. В першу чергу це стосується поглядів на питання причин, передумов та наслідків революційних подій в Україні.

Проблемно–хронологічний метод, покладений в основу роботи дозволив розділити широку тему революцій новітнього періоду історії України на кілька вузких та розглянути проблему в хронологічній послідовності.

Підсумовуючи вище викладений матеріал, слід зазначити, що історична публіцистика є особливим видом джерел в наукових дослідженнях. Оскільки передбачає врахування суб'єктивної думки автора щодо історичних подій. Аналіз існуючих принципів та підходів наукового пізнання, дозволили визначити методологію дослідження теми. Оскільки історія – це комплексна наука, яка базується на гуманітарних, природничих та технічних напрямках – то при виборі методології було використано як загальні так і конкретно наукові методи на основі проблемно–хронологічного підходу. Представлені у роботі принципи і методи обумовили відповідну структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історичне джерелознавство: підручник / Калакура Я. С., та ін.; за ред. С. В. Головка. Київ, 2002. 404 с.
2. Калантаєвська Г. П. Історія публіцистики : навч. посібник. Суми : Сумський державний університет, 2018. 238 с.
3. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності). Сумський історичний портал: веб сайт. URL: <https://cutt.ly/yTvvtol>.

Максим Вітюк,
здобувач II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В СУСПІЛЬНІ Й ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ КРАЇНИ

Події, які відбуваються у суспільстві та державі, змінюють молодь та її цінності та орієнтації. Ми не абсолютизуємо ціннісну зумовленість трансформації нашого соціуму, проте погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи «творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності», або, навпаки, актуалізує її підвладність «потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії».

Мета статті: аналіз динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді у період незалежності.

Важливою складовою трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, є зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтацій населення нашої країни, в тому числі та перш за все, його молодіжних когорт.

По-перше, студентство є досить активною соціальною групою (згадаємо хоча б участь студентства у трьох українських революціях кінця ХХ - початку ХХІ ст.: Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції Гідності), яка швидко реагує на події та перетворення в сучасному суспільстві.

По-друге, ця група не є гомогенною, що зумовлено різним соціальним походженням її членів, обсягом їхнього економічного, культурного та соціального капіталів.

По-третє, незважаючи на свою диференційованість, студентство є соціокультурною спільнотою, яка має схожий стиль життя, специфічні моделі поведінки та ціннісні орієнтації.

По-четверте, не варто забувати про те, що у наступні десять-п'ятнадцять років саме колишнє студентство складатиме значну (якщо не більшу) частину молодіжної когорти, яка за всіх часів є рушійною силою суспільних трансформацій.

На сучасному етапі існує певний дефіцит знань про те, які фактори детермінують зміни ціннісних орієнтацій студентської молоді; яким є напрямок цих змін - назад до традиціоналістських, матеріалістичних чи вперед до постматеріалістичних, постмодерністських цінностей, як ці зміни можуть позначитися вже в недалекому майбутньому на розвитку українського суспільства; які процеси вони можуть спровокувати в ньому - інтеграційні чи дезінтеграційні [2].

Соціологічні дослідження свідчать про те, що сучасна українська молодь, у своїй більшості, зорієнтована на матеріальні цінності. Її досить сильно приваблюють гроші, заробітки, бізнес, участь в управлінських структурах. Поряд із цим спостерігається тенденція росту інтенсивних духовних пошуків, орієнтації на істинні цінності, що проявляється у збільшенні інтересу до світової та

національної культури, історії своєї сім'ї, народу. Останнім часом під впливом героїчних подій на Майдані, російської агресії проти України наростає хвиля патріотизму в суспільстві, зокрема й серед молоді. Станом на 2013 р., у відповідності до орієнтації на певні цінності, молодих людей науковці поділяли на три типологічні групи.

Перша група – це молоді люди, які віддають перевагу попереднім цінностям, що отримало суспільство від радянської епохи та генерується нині лівими силами. Представники цієї групи підтримують в Україні комуністичну, соціалістичну ідеологію. Ця молодь схильна до протестів, пікетів, акцій непокори під керівництвом старших. У переважній більшості, ці молоді люди не підтримують шлях ринкових перетворень і є прихильниками авторитарної свідомості та симпатизують харизматичним лідерам і вождям.

Друга група – це ті, хто має діаметрально протилежні погляди до прихильників першої групи. Це хлопці та дівчата, які повністю відкидають цінності минулого, відстоюють ліберальну ідеологію та цінності тих суспільств, які мають розвинуту ринкову економіку, високий рівень соціального забезпечення громадян.

Третя група – це молоді люди, для яких характерно не просто заперечення «старого світу», а нетерпимість до будь-яких цінностей, окрім своїх власних. Такий тип молоді вчені визначають як квазіреволюційний, тому, що вони настільки радикальні, що не просто прагнуть розірвати свої відносини зі старим світом, але просто готові зруйнувати їх. Таким людям властива нетерпимість до накопичення [2].

Зважаючи на велике різноманіття ціннісних орієнтацій молоді, їх можна поділити на певні категорії, зокрема: інтелектуально-освітні цінності, культурні цінності, політичні цінності. Соціологи дослідили також, які саме переваги надавали молоді люди у названих категоріях.

Інтелектуально-освітні цінності необхідно розглядати в ракурсі розумового, творчого потенціалу, який на жаль значно знизився за останні роки. Цей феномен вчені пов'язують, насамперед, з погіршенням фізичного та психічного здоров'я молодого покоління. Швидко збільшується кількість захворювань, росте число людей з розумовими вадами, дефіцитом ваги, це є наслідком алкоголізації, вживання наркотиків, куріння серед значної кількості населення а також неповноцінного харчування, батьківського недогляду, постійних стресових ситуацій.

Соціологи твердять, що свої інтелектуальні здібності молодь оцінює досить низько. В очах молодих продовжує падати цінність

розумової праці, освіти і знань. Навіть студенти не надають великої уваги знанням, не надають їм повноцінного значення.

Щодо культурних цінностей сучасної молоді, то суспільство, яке на перший план поставило матеріальне благополуччя та збагачення, формує відповідну культуру і життєві потреби молоді. Електронні засоби масової інформації заповнюють значну частину їх вільного часу і виступають як важливий інструмент формування духовного світу, культурних цінностей та установок для сучасної молоді. Зокрема, для 1/3 молодих людей перегляд телепередач – є першочергове заняття у вільний час. Наприклад, універсальний характер, за спостереженнями науковців, має для багатьох молодих людей акт покупки добре розрекламованих товарів. Залучення до світу престижних і красивих речей стає самоціллю існування, смислом буття. Культ моди, речей, споживання оволодіває свідомістю молоді і набуває універсального характеру. Класична культура починає втрачати цінність і привабливість [6].

Спостерігалася тенденція до подальшої дегуманізації і деморалізації соціокультурних цінностей. Ця тенденція проявлялася в піднесеному інтересі молоді до сцен та епізодів насилля і сексу, жорстокості в кінематографі, телебаченні, театрі, музиці, літературі, мистецтві. В соціокультурних цінностях переважають споживацькі орієнтації. Тільки кожний: 6-й займається спортом, 10-й у вільний час відвідує студії, гуртки, кожний 16-й займається самоосвітою, проте переважна більшість відпочивають у колі друзів чи біля телевізора. В результаті такого підходу відбувається тотальне викорінення із культурного обігу цілого пласту культури, мистецтва, науки. Народна культура (традиції, звичаї, обряди, фольклор) сприймається більшою частиною молодих як анахронізм (непотрібний пережиток) [3].

Досліджуючи динаміку ціннісних орієнтацій українського студентства на емпіричному рівні, було зверено увагу до порівняльного аналізу даних, отриманих у рамках досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2017 рр. Йдеться, зокрема, про такі наукові розвідки, як загальнонаціональне дослідження «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000-2001 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 1810 українських студентів), міжнародне дослідження «Вища освіта як фактор соціально-структурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусі та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська - нерепрезентативною), та інші.

Хоча «студентська» вибірка останнього дослідження є нерепрезентативною, ми звертаємося до його результатів, щоб зафіксувати певну тенденцію в динаміці ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства.

Отже, порівняємо дані, що засвідчують зміни у ціннісних орієнтаціях українського студентства у перші 17 років XXI ст.[8]

Перші два ранги протягом 15 років спостережень незмінно займали такі цінності, як «здоров'я» та «сімейне благополуччя». Незважаючи на те, що у 2015 р. значущість сімейного благополуччя (з огляду на рангову позицію цієї цінності) зросла, значення середніх за цією ознакою практично не відрізняються.

Пояснюючи лідерство «сім'ї» та «здоров'я» в ціннісному дискурсі українських студентів, ми виходили з того, що саме ці аксіофеномени є фундаментом благополуччя людського життя. Адже без здоров'я особистість не зможе зреалізувати свої потреби, інтереси, цінності та цілі.

Дані щодо ієрархії ціннісних орієнтацій студентів, одержані нами у 2017 р., дещо відрізняються від результатів наших попередніх досліджень. Ще раз наголосимо на тому, що вони не є репрезентативними, що ми звернулися до них, щоб виявити ту чи іншу тенденцію у динаміці цінностей сучасного українського студентства, що, звичайно, не можна екстраполювати на українське студентство в цілому. Отже, перше, що звертає на себе увагу при аналізі ціннісного дискурсу українських студентів, опитаних у 2017 р., це перша рангова позиція такої цінності, як «матеріальний добробут». Про що це свідчить? Насамперед зазначимо, що, з огляду на економічну кризу, яку переживає сьогодні українське суспільство, інфляцію, викликану багатьма чинниками, пріоритет такої цінності, як матеріальне благополуччя, не має нас дивувати. Економічна безпека хвилює сьогодні практично все населення України, в тому числі молодь. Про це, до речі, свідчать дані щодо ціннісних орієнтацій опитаних в цілому по масиву дослідження 2017 р.[5]

Суттєво підвищили свої рангові позиції та середнє значення і такі цінності «як побутовий комфорт» та «особистий спокій, відсутність неприємностей», які також можна віднести до матеріалістичних цінностей.

На найнижчих рангових позиціях, як свідчать дані за всі роки спостереження, знаходяться такі цінності, як «залучення до літератури та мистецтва», «участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем», «високе службове і громадське положення», «можливість приносити користь людям» та «екологічна безпека». Отже, можна говорити про усталеність ставлення студентської молоді до громадянських цінностей, а також до такої цінності модерного суспільства (цінності досягнення), як службова та громадська кар'єра.

Певну стурбованість викликає традиційно останнє місце в ієрархії цінностей студентської молоді такої із них, як «залучення до літератури та мистецтва». Пояснень цьому може бути декілька. Одне із них пов'язано з гіпотезою того ж Р. Інглхарта про ціннісну значущість того, чого не вистачає. З огляду на цю гіпотезу, можна припустити, що сучасні студенти сприймають цю цінність як зреалізовану.

Отже, аналіз динаміки орієнтацій студентства України на термінальні цінності дозволяє дійти висновку про те, що попри тенденцію матеріалізації

ціннісних орієнтацій студентської молоді, ми маємо підстави говорити про подальшу (хай більш повільну у порівнянні з першим десятиліттям третього тисячоліття) постмодернізацію ціннісної свідомості вихованців сучасної вищої школи, що перш за все виявляється у підвищенні значущості таких цінностей, як «самореалізація», «цікава, творча робота», «освіченість, знання». Ситуація зі стабільно низькими оцінками студентами значущості громадянських цінностей вимагає, на наш погляд, підвищення уваги до питань громадянсько-патріотичного виховання майбутніх представників української інтелектуальної еліти. Що ж стосується зафіксованої нами тенденції підвищення значущості цінностей, що належать до матеріалістичного аксіодискурсу, то вона потребує більш глибокого та детального аналізу на базі даних, отриманих в межах репрезентативних емпіричних досліджень.

Аналіз сучасних цивілізаційних процесів вказує на необхідність посилення уваги до національних проблем розвитку суспільства та патріотичного виховання української молоді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Молодь, політика та ідентичність: які вони, молоді українці, і чого очікувати від них? сайт Українського кризового медіа-центру: URL: <https://uacrisis.org/uk/molod-polityka-ta-identychnist-yaki-vony-molodi-ukrayintsi-i-chogo-ochikuvaty-vid-nyh>
2. Баранівський В.Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства. *Науковий вісник. Сер.: Філософія*. 2014. № 43. С. 39-52.
3. Yates S. Not so NEET? A critique of the use of NEET in setting targets for intervention with young people. *Journal of Youth Studies*. 2006. №9(3). P. 329-344.
4. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Становление и развитие отечественной социологии молодежи. *Социологические исследования*. 2008. № 7. С. 108-117.
5. 20-та річниця «Революції на граніті» : спогади. Інтерв'ю з Олесем Донієм. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2010/10/101002_doniy_student_anniv_ie_is.shtml
6. Стельмах І. Студенти страйкують: «Молодь нації за євроінтеграцію». URL: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/25181270.html>
7. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.
8. Сокурянська Н.Г. Протестна активність студентської молоді: динаміка та чинники прояви (на прикладі Каразінського університету). *Науковий вісник Харківського університету ім. В. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2015. №35. С. 91-84.

Ваге Петросян,

виконавчий директор

ГО «Житомирська обласна община вірмен «ЄРЕБУНІ»

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ ВІРМЕНСЬКОЇ НЕДІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Житомирська вірменська недільна школа завдяки зусиллям ГО «Житомирська обласна община вірмен «ЄРЕБУНІ» була відкрита 2016 року.

Сьогодні у школі навчаються 44 учні, які поділені на 4 групи. Наймолодшому учню 4 роки, а найстаршому, відповідно, 40 років. Хоча навчатися у школі може кожен бажаючий, але зазвичай учні переважно мають вірменське походження. У школі викладаються вірменська мова та історія Вірменії. Чому саме ці два предмети? Думаю, відповідь очевидна. Мова завжди була, є і буде найпотужнішим і найефективнішим засобом для збереження національної ідентичності, особливо в умовах проживання поза межами історичної батьківщини. Але, водночас, дуже важливе значення має також вивчення історії свого народу. Саме завдяки цьому розширюється національний світогляд, приходить усвідомлення свого місця у світі. Вивчення історії сприяє зародженню історичної пам'яті, дає патріотичне виховання, зміцнює безмежну любов до своєї історичної батьківщини та захоплення героями свого народу. Дуже важливим є вивчення справжньої історії безпосередньо від компетентного фахівця, який, передаючи знання, може розкрити так само суть багатьох, часто помилкових інтерпретацій рідної історії іншими фахівцями, що робилося довгі роки при Радянському Союзі. Не дарма ж знаменитий німецький філософ Фрідріх Ніцше говорив: «Ніколи не виживе народ, який сприймає трактування своєї історії очима сусіда».

Зазначимо, що процес організації навчання історії в нашій недільній школі виявився досить важким та складним. І це було зумовлено низкою чинників.

1. На жаль, якщо підручників для викладання вірменської мови у вірменській діаспорі, підготовлених міністерством діаспори республіки Вірменія, було достатньо, то аналогічних адаптованих підручників для вивчення історії Вірменії не існувало.

2. Наявні ж підручники історії Вірменії були виключно вірменською мовою та в обсязі для викладання в загальноосвітніх школах Вірменії. Звичайно, такі підручники не могли бути використані тут через об'єктивні причини. По перше, учні недільної школи, які тільки почали вивчати літери, звісно, не могли вивчати історію вірменською мовою. По друге, навіть якщо відстрочити навчання історії на кілька років, то все одно, навіть через кілька років, неможливо вивчити вірменську на такому рівні, щоб він був достатнім для вивчення історії вірменською. У цій ситуації мною було прийнято єдине можливе, хоч і важке рішення – самостійно підготувати всі навчальні матеріали у формі конспекту і створити так само методiku навчання.

Спочатку ми придбали декілька підручників історії Вірменії, які, ясна річ, були видані в різні періоди незалежності республіки Вірменії відповідно різними видавництвами. Добре розуміючи, що конспектування всього матеріалу займе дуже багато часу, мною було прийнято рішення конспектувати щотижня, від уроку до уроку. Однак питання мови викладання залишалося відкритим. Зваживши всі за і проти, мною було вирішено конспекти перекладати російською мовою, тому що по-перше, мій рівень знання української мови не дозволяв мені перекладати нею, а по-друге, багато учнів, так само як і я, порівняно недавно переїхали до України і краще володіли російською. Після ухвалення рішення з ключових питань почалося з

використанням кількох підручників конспектування тем, з подальшим їх перекладом, друкуванням тексту на комп'ютері, роздруківкою відповідно до кількості учнів та роздачею на уроці.

Особлива увага приділяється у школі застосуванню таких засобів навчання як історичні документальні фільми та ролики, художні фільми, зняті на підставі реальних історичних подій, а для учнів молодшої групи - мультфільми. Причому ці засоби навчання при очному навчанні використовуються за допомогою проектора, комп'ютера, телевізора, якими обладнано клас, який ми орендуємо у школі номер 12 Житомира, а при дистанційному – за допомогою відправки інтернет-посилань на вищезазначені відеоматеріали у вайбер-групі для учнів.

Широко практикується у школі проведення тематичних уроків, присвячених великим історичним подіям, як-от здобуття незалежності Вірменією, великі і вирішальні різні битви, геноцид вірмен, землетрус у Вірменії 1988 року тощо. В основному такі уроки з використанням вищезазначених засобів навчання проводяться у дні, близькі до відповідних пам'ятних дат.

Періодично джерелом та засобом навчання у нашій школі є так само історична художня література. Так, наприклад, учнями нашої школи в 2020 році був підготовлений творчий вечір, присвячений 2115-річчю народження наймогутнішого і найсильнішого вірменського царя за всю історію Вірменії Тиграна Другого Великого. У рамках заходу учні старших груп підготували уривки з поеми Ованеса Шираза «Скорбота і вічність Тиграна Великого», вірші присвячені цьому великому синові вірменського народу, такі як вірші Валерія Брюсова «Тигран Великий», а учні середньої групи навіть підготували невелику театральну виставу, засновану на відомих нам історичних фактах. Але через пандемію коронавірусу проведення цього заходу було відкладено.

Велика увага приділяється співпраці з іншими школами в рамках певних проєктів. Так, наприклад, навесні цього року в рамках проєкту «Нас об'єднує пам'ять» у нашій школі пройшли тематичні уроки та майстер-класи на тему «Символи геноциду». Майже місяць спільно з куратором проєкту Катериною Магалецькою та заступником директора Житомирської єврейської приватної гімназії «Ор Авнер» Світланою Старик учні нашої школи детально були ознайомлені з тим, якими явищами були геноцид вірмен в Османській імперії, Голокост єврейського народу та Голодомор українського народу, та чому відповідно незабудка, нарцис та 4 колоски пшениці стали символами цих страшних злочинів проти людства. Паралельно з ознайомленням, учні взяли участь у майстер-класі виготовлення власноруч цих символів за допомогою задалегідь переданих їм паперових матеріалів.

Іноді так само ми організуємо так звані «виїзні уроки», тобто уроки, які проводяться в інших місцях та містах. Так, наприклад, у травні цього року на тему «Прийняття у 301 році Вірменією християнства» було проведено виїзний урок у Києві, де учні відвідали вірменську церкву Києва, поспілкувалися з главою української єпархії вірменської апостольської церкви України

єпископом Маркосом, а потім, біля встановленого в одному з парків Києва вірменського хрест-каменю, безпосередньо і пройшов тематичний урок під відкритим небом.

На жаль, нова хвиля пандемії коронавірусу не дає нашій школі повернутися до звичайного ритму навчання, але, незважаючи на це, кількість учнів у нашій школі мало того, що не зменшується, а навпаки, збільшується. Більш того, дистанційне навчання значно розширило географію учнів. Так, на сьогоднішній день у нашій школі навчаються бажаючі не лише з міста Житомир, а й різних міст, селищ та сіл Житомирської області (Смільчине, Чуднів, Озерне). Також у нашій школі дистанційно вже навчатимуться діти з Києва та навіть інших країн: Росії та Польщі.

Підсумовуючи, зазначимо, що представникам будь-якого народу, який проживає за межами своєї історичної батьківщини, для збереження своєї національної приналежності дуже важливе відкриття недільних шкіл, культурних центрів та факультативних курсів. Приклад вірменських шкіл України та всього світу, існуючих століттями далеко від батьківщини, є яскравим підтвердженням їхньої результативності в цьому питанні.

Андрій Буцко,
здобувач IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **А. В. Шевчук**)

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Початок XXI ст. характеризується активним розвитком інформаційних технологій, які здійснили грандіозний вплив на всі сфери життя людини. Не виключенням стала і освітня сфера, методам навчання якої вкрай необхідно пристосовуватися до викликів часу. Справедливості заради, варто відзначити, що технічні засоби не є новими в методиці навчання, адже демонстративні стенди, діафільми та макети теж відносяться до категорії ТЗН, проте в сучасному навчальному процесі вони сприймаються радше як анахронізми.

Серед вчених, які приділили увагу практичному використанню технічних засобів, зокрема мультимедійних, в навчальному процесі слід виділити М. Шевченка [5] та М. Джадан [2], які виділили основні аспекти використання аудіовізуальних ТЗН при вивченні суспільних дисциплін. Аналіз та класифікацію видів ТЗН здійснив О. Білер [1]. О. Коба звернув увагу на ТЗН як один із компонентів системи інноваційних методів викладання історії [3]. О. Пометун та Г. Фрейман виділили головні аспекти використання ТЗН на уроках історії [4].

Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі використання технічних засобів навчання на уроках історії.

Олена Пометун виділяє серед технічних навчальних засобів екранні (відео, кіно та діафільми), зорово-звукові (аудіозаписи, комп'ютерні програми) [4, с. 193]. Слід визнати, що на сьогодні кількість технічних засобів є значно більшою, тому є потреба виділення кардинально нових категорій. Серед таких слід виділити онлайн-платформи (ZOOM, Google Meet, Google Class), які широко застосовуються в сучасній школі, хоча і носять в навчальному процесі радше допоміжний характер. Використання засобів навчання виконує декілька основних задач: активізує увагу учнів на уроці, створює умови для розвитку чуттєвої та розумової сфери особистості, забезпечує образність пізнання історії, дозволяє зекономити час [4, с. 193].

Слід відзначити і багатосторонність використання ТЗН, їх можна використовувати як для засвоєння, так і для перевірки знань, зокрема за результатами досліджень, інформація засвоюється учнями таким чином: під час лекції – 5%, під час читання – 10%; під час роботи з відео та аудіо матеріалами – 20%, під час демонстрації – 30% [3, с. 250].

Про позитивні тенденції в закріпленні знань за допомогою аудіовізуальних засобів навчання свідчать дані, що без повторення матеріалу в перший день після одержання інформації в пам'яті зберігається лише 74 %, а після повторення – 88 %, після повторення через 3–4 дні, відповідно, 66 і 84 %, через місяць – 58 і 70 %, а через 6 місяців – 38 і 60 % [5, с. 485].

Використання сучасних технічних засобів навчання саме на уроках історії є інноваційним процесом, який розвивається за такою логікою: виникнення – відбувається теоретична розробка нововведення, засвоєння – здійснюється апробація, насичення – якщо результат інноваційного проекту позитивний, відбувається широке упровадження інновації в масову педагогічну практику, рутинізація – інновація перетворюється у звичайну норму, криза – нововведення повністю вичерпує свої можливості, а його результати можуть погіршуватися [3, с. 250].

Фактично, використання ТЗН в навчальному процесі знаходиться на етапі виникнення. Серйозною перешкодою є психологічний бар'єр педагога перед вивченням технічних засобів та комп'ютерної техніки загалом і сумнівами щодо навчальних та освітніх можливостей ТЗН зокрема. Хоча істинною причиною цього бар'єру найчастіше виступає банальна поверховість знань про ТЗН або відсутність досвіду взаємодії з ними [1, с. 140]. Загалом, із упровадженням ТЗН в навчання, змінюється і роль вчителя в освітньому процесі. Пріоритет робиться здебільшого на самостійне вивчення, тим самим за педагогом закріплюється радше корекційна та консультаційна функції.

Таким чином, сучасний освітній процес вимагає активного застосування технічних засобів навчання. Важливу роль у використанні ТЗН відіграють професійні вміння та творчий підхід вчителя, які в синтезі здатні давати вагомий результати навчання. Крім того, використання аудіовізуальних та комп'ютерних технічних засобів на уроках історії, та у викладанні суспільних

дисциплін загалом, носить інноваційний характер, а подальша розробка методики використання ТЗН буде залишатися актуальною довгий час.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білер О. С. Технічні засоби навчання – сучасний погляд. *Наука і освіта*. 2010. № 4. С. 140–143.
2. Джадан О. І. Особливості використання мультимедіа як технічного засобу навчання під час викладання суспільних дисциплін. *Актуальні проблеми сучасної вищої медичної освіти в Україні: матеріали навч.-наук. конф. з міжнар. участю* (Полтава, 21 березня 2019 р.). Полтава, 2019. С. 65–67.
3. Коба О. Упровадження інноваційних методів викладання історії в старшій школі. *Дидактика*. 2013. № 13. С. 249–252.
4. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
5. Шевченко М. В. Дослідження особливостей і ролі мультимедійних засобів на заняттях. *Молодий вчений*. 2017. № 4. С. 483–487.

Анастасія Олійник,

здобувачка IV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., доц. **А. В. Шевчук**)

ГРУПОВІ ФОРМИ РОБОТИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

На сучасному етапі методики викладання історії в школі вагомих результатів у навчанні дає використання групових форм роботи на уроках. Необхідним є і визначення особливостей їх застосування, адже під час використання групового (кооперативного) методу учні стають активними учасниками комунікативної взаємодії. Школярі здобувають нові знання, розвивають вміння висловлювати та аргументувати власну точку зору, а також співпрацювати та нести відповідальність за результати своєї та спільної діяльності. Так, як існує чимала кількість наукових публікацій, присвячених розгляду та детальному вивченню цієї проблеми, доцільним є проаналізувати їх наукові здобутки. В умовах стрімкого розвитку педагогічних технологій постала потреба у розробці оригінальних та новаторських методів щодо застосування кооперативних форм навчання, які будуть ґрунтуватися на нових методологічних засадах, дидактичних принципах та психолого-педагогічних теоріях.

Метою статті є визначення особливостей актуальних групових форм роботи на уроках історії в працях науковців та практиків.

Варто зазначити, що важлива роль в обґрунтуванні дидактичних засад організації групової навчальної діяльності належить естонському досліднику Х. Лійметсу, який провів одне з перших різнопланових досліджень її особливостей, що привернуло увагу науковців і практиків до цієї проблеми. Вчений-педагог з'ясував умови успішної організації кооперативної роботи: наявність в учнів навичок самостійної роботи, товариські взаємостосунки в групі, наявність справжнього лідера, який здатний очолити групу і організувати її на виконання спільних завдань, знання педагогом внутрішньої структури класу та психолого-педагогічної характеристики кожного учня, відповідність ступеня складності завдань рівню навчальних можливостей учнів [6, с. 29-30].

К. Баханов розкриває особливості групових форм навчання та окреслює їх переваги над іншими формами роботи. Дослідник акцентує увагу на тому, що кооперативна діяльність учнів полягає у співпраці їх один з одним щодо вирішення поставлених учителем завдань, а також передбачає спільне планування навчальної діяльності, вибір методів та засобів її здійснення. Крім того, він встановив, що групові форми навчальної діяльності містять у собі великі потенційні можливості впливу на результативність навчання, а саме: забезпеченні безпосереднього контакту між всіма школярами, створюють умови для реалізації можливостей особистості учня, виявлення його індивідуальності [1, с. 223-224].

О. Пометун у співавторстві з педагогом Н. Гупаном подає різні варіанти щодо визначення терміну «групові форми роботи», окреслює основні ознаки та функції кооперативного навчання та приділяє увагу висвітленню підходів у запровадженні кооперативного навчання в загальноосвітніх школах України, підкреслюючи моменти, які викликають ускладнення у більшості українських вчителів [9, с. 31-35]. Більше того, дослідниця зазначає, що групові форми роботи на уроках історії сприяють активній взаємодії учнів один з одним та співпраці, досягнення ними більш високих результатів засвоєння знань та формуванню вмінь, а також розвивають почуття групової приналежності, що допомагає подолати їм труднощі, які виникають на шляху виконання завдання.

Н. Калитою [4, с. 231-232] та Т. Плахтієнко [8, с. 120-121] висвітлено історію виникнення та подальшого розвитку технологій кооперативного навчання як в науковій літературі, так й освітній практиці, починаючи від часів античності до першої половини ХХ ст. Дослідниці стверджують, що кожний новий історичний етап розвитку суспільства накладав власний відбиток на організацію та шляхи впровадження кооперативних форм у навчальну діяльність.

Безумовно, на сучасному етапі розвитку педагогічної науки групова робота є важливим засобом інтерактивного навчання, форми організації якої передбачають спільне вирішення завдання шляхом кооперації вихованців. Під час дослідження цього аспекту проблеми в нагоді стає науковий доробок О. Пишко [7]. У статті здійснено розгляд інтерактивних методів кооперативного навчання та їх роль у розвитку творчих здібностей учнів у процесі навчання історії та правознавства, а також подано коротку

характеристику кожної групи інтерактивних технологій. Особливістю цієї наукової публікації є те, що дослідниця викладає матеріал, наводячи конкретні приклади з власного досвіду викладання цих предметів у школі.

Надзвичайно важливу роль в організації ефективного кооперативного навчання та досягненню результатів внаслідок його застосування відіграє вчитель. Адже саме він виступає гарантом по забезпеченню успішної групової навчальної діяльності, що має виробити в учнів навички взаємодопомоги та співпраці один з одним. Зокрема, методист з історії В. Курилів аналізує основні завдання та функції учителя під час кооперативного навчання. Дослідниця виділяє наступні етапи групової роботи: ознайомлення з матеріалом, планування роботи у групі, індивідуальне виконання завдання, обговорення індивідуальних результатів роботи в групі (зауваження, доповнення, уточнення, узагальнення), підведення підсумків групового завдання, при цьому визначаючи роль учителя на кожному її етапі. Заключна частина включає повідомлення про результати роботи в окремих групах, аналіз виконання пізнавального завдання, загальний висновок про групову роботу щодо досягнення мети [5, с. 110-111].

Слід зазначити, що над впровадженням видів кооперативного навчання у вітчизняну педагогіку працювала М. Ворон, яка виділяє наступні технології групового навчання: думай – працюй у парі – ділись, кажи та переключайся, «Круглий стіл», трьохступеневе інтерв'ю, кути, графіті, навчання разом, команди – ігри – турніри, складана картинка. У процесі розгляду видів групової навчальної діяльності з'ясовано, що кожен із видів кооперативного навчання має певні відмінності щодо особливостей організації роботи в малих групах, розміру груп, розподілу матеріалу між членами груп, рівнів навченості учасників мікрогрупи, варіантів оцінювання та перевірки знань учнів [2].

Дослідженням кооперативного навчання займалися і зарубіжні науковці. Зокрема, американські дослідники Д. Джонсон і Р. Джонсон виділяють такі основні умови ефективності скооперованої діяльності: учні розуміють свою взаємозалежність від інших членів групи та відчувають особисту відповідальність за досягнення групових цілей, учні здійснюють взаємодію, під час якої допомагають один одному навчатися, учні вчаться спільно працювати [3, с. 29].

Отже, існує чимала кількість наукових публікацій, присвячених розгляду та детальному вивченню цієї проблеми, що неодмінно свідчить про ефективність кооперативних технологій у навчанні. У той же час, в сучасних умовах розвитку суспільства, можливостей використання інноваційних технологій, вимог до функціональних та соціальних компетентностей учня ХХІ ст. технології групового навчання мають використовуватися вибірково, з урахуванням вікових особливостей школярів, мети та завдань навчального процесу. Переорієнтація процесу навчання на розвиток особистості учня, необхідність швидкого оволодіння ними великого об'єму інформації, актуальними знаннями, вміннями та навичками, пов'язаними із життям та навчанням у багатокультурному просторі, потребують подальших досліджень

науковців та педагогів-практиків з питання розробки та впровадження сучасних форм роботи на уроках історії, серед яких найбільш пріоритетним є кооперативне навчання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Моногр. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. 326 с.
2. Ворон М. В. Методична робота в умовах кооперативного навчання. *Підручник для директора: Журнал управлінської компетентності*. 2006. № 5. С. 59–69.
3. Джонсон Д., Джонсон Р., Джонсон-Холубек Э. Методы обучения. Обучение в сотрудничестве / Пер. с англ. З. С. Замчук. СПб.: Экономическая школа, 2001 г. 256 с.
4. Калита Н.І. Організаційні форми навчання: історія та сучасність. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 10. С. 229–234.
5. Курилів В. І. Методика викладання історії. Львів; Торонто: Світ, 2003. 248 с.
6. Лийметс Х. Й. Групповая работа на уроке. М.: Знание, 1975. 60 с.
7. Пишко О. Л. Інтерактивні методи навчання як спосіб розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства. *Народна освіта*. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2257.
8. Плахтійко Т. Ю. Використання технологій кооперативного навчання в зарубіжній освітній практиці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2009. Вип. 5. С. 120–123.
9. Пометун О. І., Гупан Н. М. Використання учнів кооперативного навчання у загальноосвітній школі України: практика і проблеми. *Історія в школах України*. 2003. № 3. С. 29–37.

Владислав Барановський,
здобувач ІV курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: д. і. н., проф. Г. М. Стародубець)

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Історичне джерело – безпосередній засіб, який допомагає вивчати історію. Письмові документи, предмети побуту, різноманітні пам'ятки – все це відносять до джерел вивчення історії. На сьогоднішній в сфері освіти все більше уваги приділяється методиці викладання, адже якими б ґрунтовними не були б знання вчителя, без правильної та раціональної методики викладання учні не зможуть якісно засвоїти матеріал.

Метою даної статті є визначення причин необхідності використання історичних джерел на уроках історії.

Сьогодні все більше науковців приходять до того, що саме систематична робота з історичними джерелами може зробити навчальний процес більш цікавим. Тільки раціональна робота з джерелами зможе подати історію як предмет мислення, а не як архаїчний шкільний предмет. Аналізуючи стан використання історичних джерел у навчанні історії можна збагнути, що більшість вчителів розуміють актуальність організації систематичної роботи з історичними джерелами в старшій школі. Саме робота з різноманітними документами сприяє конкретизації навчального матеріалу, формує ключові предметні компетентності учня, розвиває критичне мислення, тощо [3].

Як показує практика, в процесі навчання вчителі найчастіше звертаються до використання писемних джерел у формі документів, зображувальних - у формі різноманітних карт, малюнків. Це обумовлено тим, що ці типи джерел найбільше представлені як в шкільних підручниках, так і в інтернеті. Сьогодні методисти все частіше звертають увагу на використання як з усних, так і писемних історичних джерел. Адже перші відтворюють складні процеси формування етносу, національної свідомості. Речові ж джерела надаватимуть більш ґрунтовну інформацію як про розвиток господарства, так і військової справи, побуту населення, його культури тощо [3].

На думку багатьох дослідників основні чинники, що сьогодні негативно впливають на стан роботи з історичними джерелами саме в старшій школі є: перевантаженість навчальних програм та підручників великим обсягом матеріалу, недостатня кількість якісних хрестоматій, практикумів, спеціалізованих сайтів, а також відсутність в більшості класів, технічного обладнання для перегляду різноманітних відеоматеріалів. З іншого боку, виділяють низьку мотивацію та недостатню практичну готовність частини вчителів до використання історичних джерел на уроці історії. На практиці лише одиниці систематично використовують в своїй роботі історичні джерела, інші ж – лише у межах навчальної програми та змісту підручника [1].

До проблеми використання історичних джерел на уроках історії звертаються представники західноєвропейських та американських методичних шкіл. Ще з кінця ХХ століття акцент ставився на формуванні вмінь критично оцінювати різноманітні свідчення про минуле й сьогодення, аналізувати будь-які відомості, серед іншого - повідомлення ЗМІ, оцінювати чужі погляди, виявляти розбіжності в різних твердженнях, позиціях. Окрім цього, експерти Ради Європи вважають, що вивчення історичних джерел – процес складний та багатогранний, який стимулює самостійну дослідницьку діяльність, спонукає учнів до аналізу власних висновків та умовиводів. Український історик та методист К. Баханов пише, що «західноєвропейському та американському варіантам властива більша ґрунтовність дослідження джерела. Таким чином учні здатні самостійно перевірити істинність теоретичних положень та встановити достовірність саме дослідним шляхом» [3].

Не останню роль в роботі з історичним джерелом відіграє підручник. Як вважають сучасні методисти, навчальна книга з історії має забезпечити

розвиток, активність та творчість учнів. Підручник повинен давати своєрідний шлях для подальшого особистого дослідження [2].

Експерти Ради Європи неодноразово зазначали, що серед умінь, формуванню яких слід приділяти увагу на уроці історії найважливішими є: аналіз різних свідчень, документів з урахуванням їх особливостей, вміння точно формулювати змістовні запитання й, відповідаючи на них, робити коректні й зважені умовиводи, вміння оцінювати думки інших, виявляти розбіжності в неоднакових судженнях, позиціях [2].

Отже, сьогодні проблема використання історичних джерел на уроках історії є однією з основних в контексті історичної освіти. Як ми бачимо, дане питання не обмежується лише роботою з джерелами, але й стосується підручника з історії. Історію необхідно висвітлювати з багатьох ракурсів, задля репрезентації різних поглядів, позицій, інтересів. В даному контексті важливим є вироблення в учнів вміння критично оцінити минуле, інформація про яке міститься в тому чи іншому джерелі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*, 2009. №4. С. 3-8.
2. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. №6. С. 3-9.
3. Мороз П., Мороз І. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. 2019. №4. С. 142-153

Ольга Панасюк,
здобувачка II курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(науковий керівник: к. і. н., ст. викл. **О. В. Маркевич**)

ЗАКОНОДАВСТВО У СФЕРІ ПРАЦІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД

Сучасні соціально-економічні й політичні умови розвитку українського суспільства, виникнення нових професій, підвищення трудової мобільності громадян вимагають пошуку нових способів врегулювання трудових і пов'язаних із ними правовідносин. Окремі проблемні питання становлення та розвитку трудового законодавства України вже неодноразово потрапляли в поле зору різних науковців. Їм приділяли увагу П. Пилипенко, Л. Маринич (Кузнецова) [6], В. Бурак, Б. Андрусин [1], З. Козак, П. Музиченко, В. Копейчиков, М. Верес [2], С. Петков, Г. Спіцина, С. Прилипко, О. Ярошенко,

І. Добрянська [3], В. Жернаков, О. Кисельова, Н. Обушенко [4], Н. Долгіх, О. Кульбашна [5] і багато інших.

Мета дослідження полягає у висвітленні законодавства, яке регулювало питання праці, відстежити етапи розвитку, а також окреслити подальші перспективи його еволюції.

Трудове право виникло та розвивалось як право охорони праці та являє собою результат боротьби робітників за свої соціальні та економічні права. Вітчизняне трудове законодавство формувалось з кінця XVIII ст. і нерозривно пов'язано з Російською імперією, до складу якої входила частина українських земель. Законодавчі акти, які регулювали трудові права з'являються значно пізніше, якщо порівнювати з провідними європейськими державами [4, с.68].

1875 р. в Одесі виникає перша в Російській імперії політична організація – Південноросійський робітничий союз, який мав відділення в Харкові, Ростові-на-Дону та інших містах. Головні вимоги українських робітників були такі ж, як в інших країнах світу того часу: боротьба за покращення умов праці і життя, підвищення заробітної платні, зменшення робочого дня. Однак робітникам Російської імперії довелось вести свою боротьбу в надзвичайно тяжких умовах. Царський уряд в конфліктах між робітниками і підприємцями на початковому етапі захищав інтереси тільки останніх. Прийняті царським урядом в різний час «фабричні» закони були включені в «Статут про промисловість». Він входив у другу частину XI тому «Зводу законів Російської імперії. У 1913 р. «фабричні» закони були виділені з «Статуту промисловості» в особливий «Статут про промислову працю», включений в той же XI том «Свода законів» [1, с.42].

Перша світова війна значно погіршила становище робітників на українських землях, де розгорталися активні бойові дії. Швидко зростає чисельність біженців, населення втрачає майно, нажите клопіткою працею. В містах зростає безробіття. Царський уряд, захищаючи інтереси власників промислових підприємств, ліквідував навіть ті нужденні поступки, які він був вимушений зробити під тиском боротьби робітництва [3, с.172].

Трудове законодавство після Лютневої революції – окремий його етап розвитку і пов'язаний з діяльністю Українською Центральною Радою. При його розробці активно використовувались досягнення розвитку трудового права провідних, у промисловому відношенні, країн світу та дореволюційної Росії. Проте нерішучість і непослідовність Української Центральної Ради в здійсненні «робітничої» політики, неефективність виконавчої вертикалі влади, привели до того, що, незважаючи на прийняття численних законів і проектів, спрямованих на поліпшення життя широких верств трудящих, воно з кожним місяцем погіршувалось. Це привело до падіння авторитету Української Центральної Ради і втрати нею влади [5, с.10].

1918 р. радянською владою був прийнято перший Кодекс законів про працю, який, як зазначають вчені, здебільшого мав декларативний (описовий) характер і був відсутній контроль за його виконанням. Головне завдання цього Кодексу полягало у вирішенні питань «воєнного комунізму», за якого трудові відносини регулювалися загальними трудовими повинностями. Варто також

відмітити, що основна увага в Кодексі 1918 року акцентувалася на охороні праці, реалізація якої була покладена на інспекцію праці, технічну інспекцію [6, с.45].

У 1922 році розроблено та прийнято новий Кодекс законів про працю, який був покликаний підвищити якість та ефективність захисту трудових прав працівників. З метою зміцнення трудової дисципліни 20 грудня 1938 року вперше впроваджено трудові книжки, головна мета яких полягала в обліку робітників і службовців на всіх рівнях державних підприємств і організацій. Трудові книжки містили основні відомості про працівника: прізвище, ім'я по батькові, вік, освіта й професія; загальні відмітки про його трудову діяльність (місце роботи, перехід з однієї установи до іншої та причини переходу, відзнаки й нагороди) [2, с.79]. На сьогодні лише обговорюється можливість введення електронних трудових книжок, але сама необхідність такого способу обліку працівників залишається.

Суттєво погіршується становище робітників з початком Німецько-радянської війни. Потреба оборонної галузі призвели до необхідності введення трудових мобілізацій і повинностей. Трудовій мобілізації підлягало працездатне населення міст з числа тих, хто не працював у державних установах і на підприємствах. Настання мирного часу (закінчення війни) створило всі умови для ефективної праці та відмови від способів регулювання трудових відносин воєнного часу. Прикладом цього є скасування трудової мобілізації й установа процесу організованого набору робочої сили на підставі договорів між роботодавцем і працівником [5, с.4].

Наступний етап становлення сучасного трудового законодавства пов'язаний із рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 року про впровадження скорочення робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні на дві години (сьогодні ця норма становить одну годину). У цей період встановлено тимчасове пом'якшення норм трудового законодавства. 1971–1990 рр. відбулося затвердження третього Кодексу законів про працю, результатом якого є створення основи системи трудового законодавства сучасної України [5, с.14]. Сьогодні наша держава використовує Кодекс законів про працю, прийнятий у грудні 1971 року, куди лише вносяться зміни і доповнення, в тому числі пов'язані з поширенням вірусу COVID-19. Розроблено проект нового трудового кодексу, який пройшов перше читання, але повернутий на доопрацювання. Він більше адаптований до європейського законодавства, але має цілу низку дискусійних моментів, які потребують уточнення, а то й додаткового регулювання. Останні політичні події, поширення карантинних заходів надзвичайно болюче вплинуло на робітників, а українське законодавство не готове до нових викликів. Становище робітників з часом лише погіршується як наслідок ціла низка висококваліфікованих спеціалістів виїжджають за кордон.

Отже, з бурхливим розвитком промисловості XIX ст. трудові правовідносини набрали характеру зобов'язань. Праця стає товаром. Трудове законодавство виникає в Україні після Лютневої революції. Великий вклад в

його розвиток внесла Українська Центральна Рада. Трудове законодавство України в період існування СРСР характеризувалося певною нестабільністю та протиріччями, що пов'язано з особливостями соціально-економічного розвитку держави. Були прийняті трудові кодекси, які є джерелом знань про умови праці, становище робітників. у сучасній Україні здійснюються кроки по удосконаленню законодавства в сфері праці, але сьогодні Україна послуговується кодексом радянського зразка із внесеними змінами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрусишин Б. *Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.)* : автореф. дис. ... доктора іст. наук / Б. Андрусишин. К., 1997. 44 с.
2. Верес М. Утворення державних органів праці та їх правовідносини з професійними спілками в Україні (1917–1920 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 83. С. 78-81.
3. Добрянська І. Формування і розвиток законодавства про працю в Україні доби Української Центральної Ради. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. Вип. 27. 2015. С.170 –175.
4. Обушенко Н. Розвиток трудового законодавства України за часів існування СРСР. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип.5. С. 67 –70.
5. Кульбашна О. *Розвиток законодавства України про працю в 1922–2008 рр.: історико-правовий аспект* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень”. Харків, 2014. 20 с.
6. Маринич (Кузнецова) Л. Окремі особливості трудових правовідносин в період Великої Вітчизняної війни. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. 2010. Вип. 11. С. 43–49.
7. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.

Оксана Маркевич,

к. і. н., старший викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ПРО МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯ

Наукова спадщина Володимира Антоновича в центрі досліджень багатьох поколінь українських істориків. Це безцінне джерело вивчення історії, археології, етнографії тощо. Велике зацікавлення викликають його дослідження з історії міст, зокрема п'ята частина першого тому «Архіву Південно-Західної Росії», яка має назву «Акти про міста». Вступна стаття про вивчення міст південно-західного краю за актами 1432-1798 рр. висвітлює питання як виникали і розвивалися міста, що було причиною швидкого розвитку одних і занепад інших, які повинності містян були найважчими, а також повсякдення міських жителів. Ці напрямки підхопила сучасна історична наука, результатом

чого з'явилась ціла низка ґрунтовних праць з історії управління [6], самоврядування [2; 4; 5], повсякденного укладу як окремих міст, так і узагальнюючих праць про міста [3]. Завданням даної розвідки є аналіз дослідження В.Антоновича про маґдебурзьке право на українських землях, а також спроба порівняти його висновки з сучасними українськими дослідниками.

Володимир Антонович зупиняється на трьох причинах існування міст: міста як окремі адміністративні одиниці, міста – центри торгівлі і промисловості та місто – військове поселення. Вони могли спочатку виникати по одній з причин, а далі змінитися в процесі свого розвитку. Влада розглядала міста, переважно, як добре укріплені території, про що свідчать грамоти на право заснування нових поселень, або надання пільг (мається на увазі можливостей самоврядування) уже існуючим. Як доказ свого твердження він наводить приклад з грамоти про надання маґдебурзького права місту Горохову, де сказано, що «для встановлення кращого порядку в місті Горохові, а саме для захисту і укріплення його... ми жалуємо цьому місту Маґдебурзьке право... всі міщани будуть зобов'язані: висипати вал, укріпити вежі, придбати за власні кошти вогнестрільну зброю великого і малого калібру, порох і все необхідне для захисту, а також належним способом утримувати греблю...» [1, с.35]. Історик дуже детально описує наскільки складною і обтяжливою була ця повинність для жителів і певною відплатою, далеко не повноцінною на його думку, місто отримувало самоврядування. Розрахунок влади був чіткий і праґматичний: із збіднілого і розореного міста не було що взяти.

Таким чином, чим раніше міста втрачали свої общинні права, ставали адміністративними центрами, де влада була сильнішою і тиск на міську общину об'ємніший – швидше запроваджувалося маґдебурзьке право. Володимир Антонович не дає засумніватися читачу і наводить все нові і нові аргументи, доводячи що міста із замком, який необхідно утримувати (сюди відніс Житомир), де розташовувалися війська, отримували Маґдебурзьке право раніше. Якщо говорити про грамоту від власника, то тут про повноцінне самоврядування годі й говорити. Він (власник – М.О.), аби зберегти владу, визначав лише ту міру самостійності, яка була корисною для покращення торгівлі, ремісництва тощо [1, с.46-48].

Для порівняння доречно буде навести і іншу думку, зокрема це стосується сучасних українських дослідників, які стверджують, що лише економічно-розвинені міста отримували право на самоврядування, вони були спроможними створити виборні органи самоуправління та суду, самостійно встановити порядок вибору влади та їх функцій, упорядкувати торгівлю, діяльність ремісничих та купецьких об'єднань тощо. І також, чи не найголовніше, могли виплачувати фіксовану грошову суму, яку розглядають, як плату за самоуправління [2; 4]. Попри протилежну оцінку мотивів надання містам маґдебурзького права, ці дослідження однак є в одному – його отримання суттєво підвищувало економічний розвиток міста.

Щодо судочинства за магдебурзьким правом, то В. Антонович зазначає, що міщани не бажали вивчати німецькі закони, а шукали відповіді у місцевому звичаєвому праві. Як приклад, дослідник наводить вироки у справах про дітовбивство 1704, 1713, 1718 рр. За звинуваченнями у «однакових» злочинах було винесено різні вироки: у двох випадках – поховати живцем, а в третьому – привселюдно покарати біля ганебного стовпа і вигнати з міста [1, с.59-60]. Щодо смертної кари – звичного вироку у німецьких містах навіть за незначні проступки – в українських застосовувався не часто. Утримувати ката (палача) дозволив собі лише Кам'янець-Подільський [1, с.67]. В Кременці 1710 р. смертний виток не був приведений в дію по причині відчуженості виконавця (!), це стосувалося і інших міст Волині та сусідніх воєводств [1, с.68].

Щодо значення магдебурзького права у формуванні громадянської позиції, колективної участі міщан у місцевому управлінні, то В.Антонович наводить приклади, які змушують замислитись чи було все настільки злагоджено. 1780 р. в Оклі міщанин Заблоцький відмовився від посади шафаря, докоряючи землякам, що вибрали його із заздрощів, бажаючи розорення накопиченого ним майна [1, с.62]. Посади у органах місцевого самоврядування були почесними, але безоплатними, тому дозволити собі займатись міськими справами могли лише найзаможніші жителі.

Ухиляння від виборів на основі магдебурзького права було частим явищем. В Ковелі магістрат виніс вирок про позбавлення честі громадянина Долінського за те, що він втік з міста аби не виконувати покладені на нього обов'язки лавника і шафаря. В містечку Вижва магістрат скаржився на ляндвійта Зданя за те, що він недобросовісно виконує покладені на нього обов'язки, вільний час витрачає на заняття ремеслами і приходиться в магістрат лише п'яним, ображає всіх, що призводить до бійок [1, с.60-61].

Отже, вивчення міст і його управління є актуальною темою, інтерес до якої роками лише зростає. Безцінним джерелом вивчення теми є матеріали, зібрані Тимчасовою комісією з упорядкування давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. Зібрані та проаналізовані джерела не втрачають актуальності сьогодні, як і висновки, зроблені відомими фахівцями. Праця В. Антоновича дає глибоке розуміння того, як створювалися і розвивалися міста, а також як здійснювалося управління ними. Висновки про магдебурзьке право обґрунтовані прикладами із віднайдених актів. Критика джерел, аналіз фактичних даних збагачує українську історіографію і дає методологічні настанови все новим поколінням істориків чий праці стосуються життя міст, його управління.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432-1798 рр. *Архив Юго-Западной России, Ч.5. Т.1. Акты о городах*, 1869. С.3-90.
2. Арістов В. Ю. Коли місто Козелець отримало магдебурзьке право? *Український історичний журнал*, 2021. Вип. 1 (24). С.183-189. DOI: 10.15407/uhj2021.01.183.
3. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / Відп. ред. О. П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

4. Гошко Т. Д. *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – XVII ст.)*. Львів: ПАІС, 2002. 254 с.
5. Кобилецький М. М. *Магдебурзьке право в Україні: XIV – перша половина XIX ст. Історико-правове дослідження*. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
6. Шандра В. *Мищанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

Олександра Дягіль,
здобувачка IV курсу першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти історичного факультету
Житомирського державного університету
імені Івана Франка.
(науковий керівник: к. і. н., ст. викл. О. В. Маркевич)

ВИБОРЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Становлення сучасного політолога неможливе без детального опрацювання українського законодавства, особливо що стосується виборів. На основі їх результатів світова громадськість формує думку про легітимність державної влади, демократичний поступ України. Завданням даної розвідки є проаналізувати виборчий кодекс України (далі – Виборчий кодекс): зміст та структуру, а також головні положення, що стосуються організації і проведення виборів.

Виборчий кодекс набув чинності 1 січня 2020 року і складається з чотирьох книг, прикінцевих та перехідних положень. Структуру складають: загальна частина, вибори президента України, вибори народних депутатів України та місцеві вибори. Варто додати, що підготовка та проведення виборів регулюються не тільки цим Кодексом, а й Конституцією України, законами України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців», іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них актами законодавства та Центральної виборчої комісії [1].

Виборчий кодекс регламентує проведення тільки прямих виборів, а саме: вибори народних депутатів України; вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; вибори сільського, селищного, міського голови; вибори депутатів районної ради; вибори депутатів обласної ради; вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) [1].

З прийняттям Виборчого кодексу з'явилися нові положення, які безпосередньо змінять контекст проведення наступних виборів в Україні. Згідно нового закону, вибори здійснюються на основі виборчої системи з

відкритими регіональними списками, також виборці обиратимуть не тільки партію, а й конкретного кандидата у списку відповідної партії. Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи відповідно до єдиних списків кандидатів у депутати в загальнонаціональному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Безумовно позитивними змінами є дотримання гендерної рівності, шляхом включення не менше двох кандидатів жіночої статі до кожної п'ятірки кандидатів у списках на парламентських та місцевих виборах.

Також, можна виділити ряд положень у кодексі, які можуть стати причиною неналежного дотримання демократичності у виборчому процесі, як наприклад, збереження 5% бар'єру, що зменшить ступінь репрезентативності народного волевиявлення. Якщо ж партія пододала його, то перші дев'ять кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, оскільки рішення виборців на них не розповсюджується. На нашу думку, це суперечить принципу рівності і має ознаки дискримінації щодо інших кандидатів, оскільки ті, хто знаходяться у списку під першими дев'ятьма номерами, матимуть значно більше шансів, аніж інші [2, с. 86]. Аби «просунутись» списком вище, кандидатові треба набрати значний відсоток (25% і більше від виборчої квоти). Отож, все-таки не виборці, а партійні керівники мають вирішальний вплив на те, яким є місце у виборчому списку того чи іншого кандидата [3, с. 39].

Виборчий кодекс не передбачає право самовисуванців балотуватися на виборах до обласних, районних, районних в містах, міських, сільських та селищних рад з кількістю виборців 10 тисяч і більше. У таких громадах можуть висуватися лише кандидати від організацій партій. Таким чином, Виборчий кодекс робить кандидатів залежними від членства в партіях, чим порушує принцип рівного виборчого права, обмеживши можливість брати участь у виборах на рівних засадах [4].

Слід зазначити, що спірними є положення Виборчого кодексу з приводу інформаційного забезпечення виборів у розділі 7, ст. 49, п. 2, яким передбачається надання свободи телерадіоорганізаціям у визначенні кількості ефірного часу, присвяченого висвітленню фактів та подій, пов'язаних з виборчим процесом. Таке положення є доволі неоднозначним, оскільки в Україні ЗМІ належать приватним особам, які можуть бути висунутими на виборах, належати до політичних партій. Певні політичні сили матимуть більше можливостей щодо інформаційного забезпечення відповідних виборчих кампаній. Також не повністю висвітлено яким чином засоби масової інформації мають збалансовано висвітлювати коментарі суб'єктів виборчого процесу щодо подій, пов'язаних із виборами. Кодекс не регулює новітні форми агітації (зокрема в інтернеті та соціальних мережах) [3, с. 39].

Отже, прийняття Виборчого кодексу є позитивним явищем, яке ознаменувало початок реорганізації виборчого законодавства в Україні. Новий закон комплексно регламентує положення декількох колись окремих законів, при цьому містить значущі зміни. Великим кроком у бік розвитку демократії є запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками, з

іншого, ця система в Україні має певні недоліки, оскільки не всі кандидати представлені у виборчому списку знаходяться в рівних умовах. Дев'ять перших кандидатів у списку мають «імунітет» щодо можливості впливу виборця, що є суттєвим недоліком у виборчих перегонах. Недостатньо регламентованими є положення про інформаційне забезпечення виборів та нові форми виборчої агітації в інтернет ресурсах. Наявність низки недоліків ставить під сумнів розвиток виборчого законодавства, проте не слід забувати про прогресивні здобутки нового Виборчого кодексу, такі як введення гендерних квот. Загалом поступове оновлення та уніфікація виборчого законодавства є позитивним явищем, яке безумовно потрібно продовжувати в Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Виборчий Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
2. Щебетун І. Окремі питання вдосконалення Виборчого кодексу. *Захист виборчих прав адміністративними судами в Україні: Збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики»*. 2021. С. 274.
3. Максименко Т. В. Виборчий кодекс України: концептуальні засади. *Соціологія права*. 2020. С. 36–40.
4. Стаднік Є. *Виборча реформа триває: план на 2021 рік*. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/vyborcha-reforma-plan-na-2021/>.

Наукове видання

**МАТЕРІАЛИ
ДРУГОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО
СЕМІНАРУ
«МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ І НАПИСАННЯ НАУКОВИХ РОБІТ
ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ»**

Збірник наукових праць

Випуск 1